



“EGIA”  
SORTA



EVSKALERI'KO



LEEN-GIZONA



BARANDIARAN'DAR J.M.

Lisez nos livres  
IRAKURĪ GURE IDAZTIAK  
Lea Vd. nuestros libros

“EGIA SORTA”

“ZABALKUNDE”‘AREN ERANTSKIA  
JAKINGAIK ANTZEGAIK ELERTI.



EĪIAREN JAKINTZARAKO  
LIBURU SORTA

Beñat Idaztiak  
Legazpi, 5  
DONOSTIA

# EUSKALERI'KO LEEN-GIZONA

(Eusko-lufetan lenengo izan ziran gizonen edesti laburra)

Barandiaran'dar Joseba Mikel'ek



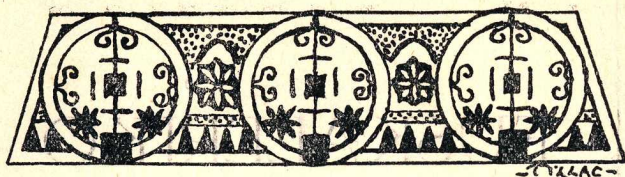
EUSKALTZALEAK'EN  
ARDURAPEAN

BEÑAT IDAZTIAK

Argitaldaria

Legazpi, 5'gna

DONOSTIA'N



## AURKIBIDEA

---

	Ofialdea
Datortzkigun idaztiak.....	5
Safera.....	7
I.—Euskalefi'ko Ienen-lenengo gizonak. Leen-paleolitos-aroa.....	11
II.—Geroztiko Paleolitos-aroa Pranko-Kantauritar Efia eta euskaldunak.....	21
III.—Euskalefi'ko goien-paleolitos-aroa.....	27
IV.—Epipaleolitos eta Neolitos-garaiak.....	53
V.—Eneolitos-burdinori eta burni-aldiak.....	61
VI.—Eformatze-aldia.....	93
Eusko-edestiaué'ko gai darabilkiten idaztiak.....	105
Egilearen beste idazti batzuek.....	108
Ikusgaiak.....	109

## «Egia Sorta»

1.—*Euskaleri'ko leen-gizona*. Barandiaran'dar Joseba Mikel'ek. Saneuía: 4,50 Irko.

### DATORTZKIGUN IDAZTIAK:

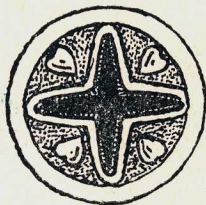
*Euskal-Edestia*. Estornes Lasa'tar Beñat'ek. Umiei eusko-edestia erakusteko lenengo liburua.

*Garoa*. Agiré'tar Domeka'k. Irakurgaia.

*Santxo Garzes*. Kanpion'dar Artur'ek. Zinkunegi'k euskeratuta.

*Laralde'ko Lorea*. Kanpion'dar Artur'ek. Agiré'tar Domeka'k euskeratuta.

*Nonni ta Manni*. Islandiar mutiko biren gertaldiak. Doitxeratik euskeratutako irakurgaia. Muxika'tar Palgida S. I. euskeratzalea. Jon Stewenson S. I. egilea.



---

*Baita ari gera idazti berezi batzuek euskeratzen, eta beste batzuek, beñero argitaratzeko, eratzen ere, batik-bat euskal-eredu diran Axular, Etxeberi'tar Joanes, Oienart' D'Etxepare, Etxeberi'tar P., Laramendi, eta Mendiburu, renak eta beste.*



«EGIA SORTA»

ZABALKUNDEA'REN EUSKAL - ERANTSKIA

I geya

1934

---

ITXAROPENA ARGITALDARIA.-ZARAUTZ



SAÑERA



T

Euskaldunak beren jatorri eta bizikera oso bereziak dituzte.

Oregatik nunbait Euskaleña, beste erri guztien artean, garbi nabarmendua beti azaltzen zaigu.

Berezitasun orien sustrai eta kimuak antziñ-antziñatik datozkigu, urundik dakarkigute beren asiera.

Kimu eta sustrai oiek, denak alkaturik, egin eta eraldu dute euskal-edesti guztia.

Ori apur oetan edesti orien lenengo aroak azaldu nai nituzke; Jesukristoren sinismena gure alderdian sortu baño lenagokoak, alegia.

Bañan antziñako idaztirik izan ezik, Arkeoloji eta Etnografia'ri eskatu bear izan dizkiegu lantxo onetan darabiltzkigun oñairik bikañenak. Ora or gure lantegia.

Oraindaño, naiz euskal-bizikera, naiz abeñaren oroia zopizartzen eta azterkatzen jardun degu.

Eta egin ditugun agerpenak, gaurko eguneko edestiaren egikeraz moldatzen ere zerbait saiatu

gera. Ortatik euskal-edestia malaz-mala eraldua agertu zaigu. Eta mala oetako batzuek Pirene-mendietan beren sortze eta auferapenak, Jesukristo baño lenagoko aroetan, izan zituzten.

Gure edesti-auñeak egiaz lanbide sumakaitzak ba-ditu. Ori ez da añitzekoa: jakintza au oraindik oraingoa bait-da.

Ala ere asmakizun batzuei beren erabakia eman diegu: eta ustez betiko.

Beste jakintzaetan gertatu oi dan bezela, emen ere gauza guztiak ez dira lau eta agiriak.

Gure iritzi batzuek bada-ezpadakoak dira. Oraingoz geren baiezkoa opa izan diegu, oien bidez azken-erabakiak iritxiko ditugun ustean.

Zenbait tokitan irakurleari garbi adierazi diogu zertzuk diran sendo eta trinko dauden gauzak eta zertzuk koloka. Eta darabiltzkigun itzak berak darakuste askotan norañokoa dan gure ziñespena.



11

I

EUSKALERÍ'KO LENEN-LENENGO GIZONAK

LEEN-PALEOLITOS-AROA



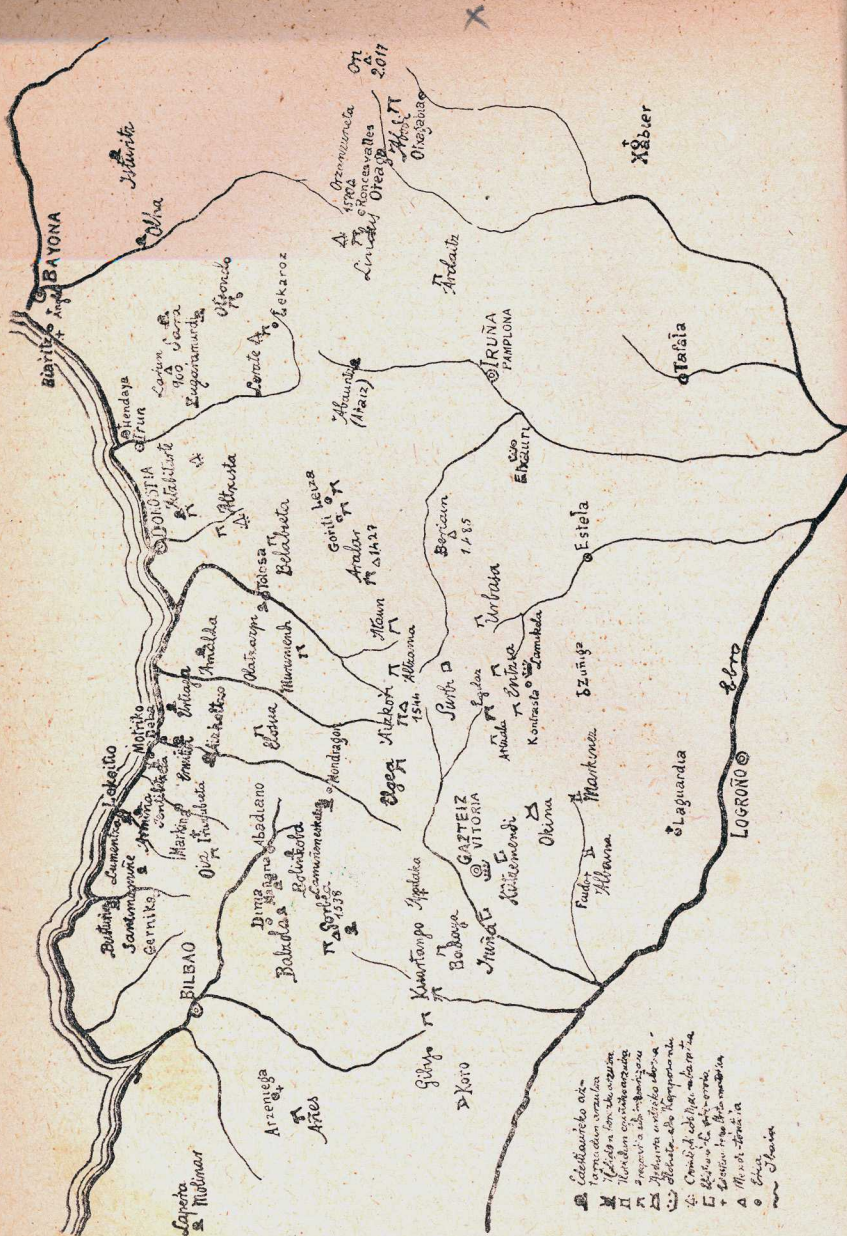
X

Lenagoko gizonak idazten ez zekiten, eta ezin beren gertakari eta bizikerak, orain bezela, idaztietan aipatu.

Auxe bera gerta zan Euskaleña'n lenengotik asi eta eromataren zabal-aldirarte. Bitarte oni «Edesti-aurea» deitzen diogu.

Edesti-aurea lau garaitan banakatu edo urgali gentzake: *Paleolitos* edo ar-landu garaia; *Mesolitos* edo *Epipaleolitos*-garaia; *Neolitos* edo arlaban-garaia; eta azkenik *Menasta-garaia*.

Paleolitos-garaia geologariak Pleistokenos deitu oi dioten ludi-aroaren azkenaldean igaro zan. Garai artan egurastiak aldaketa izugafiak egin zituan (beroaldiak eta otzaldiak, alegia); ibar eta aitzbitarte asko sakondu ziran; eta gaur oraindik zenbait ibar eta sakanetan ageri diran ondartzeta eta arikadirik mardulenak, ujol aundien indafez, orduan bildu ziran. Euskaleñi'ko aretza eta arikadi asko aldi artan pilotuk dira, batik-bait Gazteiz, Miranda, Tudela eta Bayona'ingurukoak.



- ① Cañavieles de  
 ② Torpedum virens  
 ③ 1748 in ten de agosto  
 ④ 1748 in agosto  
 ⑤ 1748 in agosto  
 ⑥ 1748 in agosto  
 ⑦ 1748 in agosto  
 ⑧ 1748 in agosto  
 ⑨ 1748 in agosto  
 ⑩ 1748 in agosto  
 ⑪ 1748 in agosto  
 ⑫ 1748 in agosto  
 ⑬ 1748 in agosto  
 ⑭ 1748 in agosto  
 ⑮ 1748 in agosto  
 ⑯ 1748 in agosto  
 ⑰ 1748 in agosto  
 ⑱ 1748 in agosto  
 ⑲ 1748 in agosto  
 ⑳ 1748 in agosto  
 ㉑ 1748 in agosto  
 ㉒ 1748 in agosto  
 ㉓ 1748 in agosto  
 ㉔ 1748 in agosto  
 ㉕ 1748 in agosto  
 ㉖ 1748 in agosto  
 ㉗ 1748 in agosto  
 ㉘ 1748 in agosto  
 ㉙ 1748 in agosto  
 ㉚ 1748 in agosto  
 ㉛ 1748 in agosto  
 ㉜ 1748 in agosto  
 ㉝ 1748 in agosto  
 ㉞ 1748 in agosto  
 ㉟ 1748 in agosto  
 ㊱ 1748 in agosto  
 ㊲ 1748 in agosto  
 ㊳ 1748 in agosto  
 ㊴ 1748 in agosto  
 ㊵ 1748 in agosto  
 ㊶ 1748 in agosto  
 ㊷ 1748 in agosto  
 ㊸ 1748 in agosto  
 ㊹ 1748 in agosto  
 ㊺ 1748 in agosto  
 ㊻ 1748 in agosto  
 ㊼ 1748 in agosto  
 ㊽ 1748 in agosto  
 ㊾ 1748 in agosto  
 ㊿ 1748 in agosto



+

Paleolitos-garaiak bi mañ ditu: *Leen-paleolitos-aroa* eta *Goroztiko-paleolitos-aroa*. Leen-paleolitos-aroako aldiak *Cheles-auñekoa*, *Cheleskoa*, *Acheulkoa* eta *Moustierkoa* dira. Lenengo iru aldi oietako gizonen

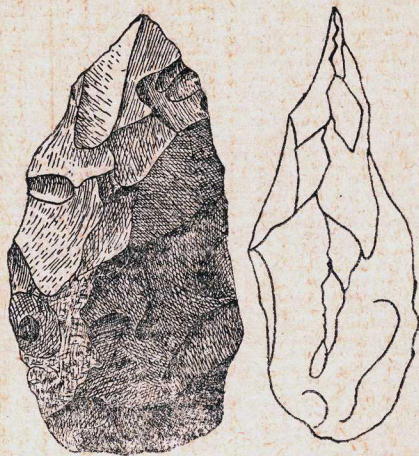


1 irudia.-Chelesauñe'ko edo Chaloss'tar langaiak: *a*, irualboko pikotxa; *b*, igekia; *c*, añizko kafakalua (Passemard'ek argitaratuak)

aztarna garbirik emen oraindño ez degu arkitu. Bañan aldi aietan ere Euskaleñia'n gizonak bizi izan ziranik ezin gentzake ukatu. Guretik uruti gabe (La Chalosse, Puente Viego eta Toñalba'n) azaldu diran kondar batzuek ala erakusten digute beintzat (1, 2 eta 3 i.).

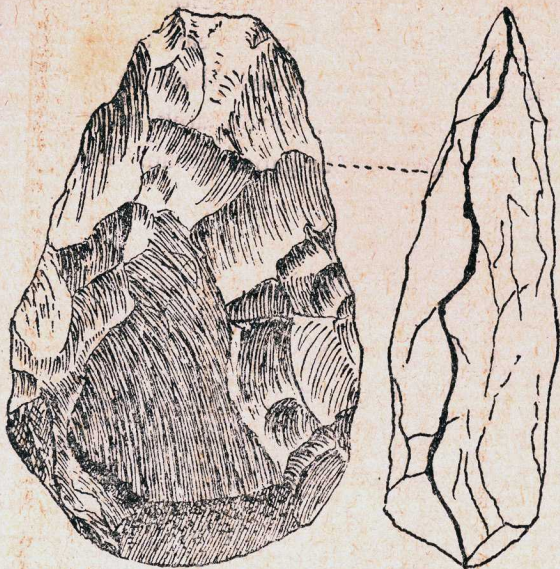
Laugañen aldia *Moustier'koa* da. Eta aldi ontako langintzaen agiriak Olha'ko añilorpe batean, Isturitz'en eta Zuñiga'n arkitu dira. Agiri oek añi gogorezko tresna batzuek (otaañi eta oloañizkoak batikbat) izan oi dira. Zakarxamar tajutuak. Eta beren tankeraz, aizkorak, mañuxkak, malerak eta beste olako zerbait dirana garbi ezagun dute (4, 5, 6, 7, 8 eta 9 i.). Tresna oek eta beren lur-mañan arkitu izan diran abelaztarnak, orduko gizonen biziera

eizetikakoa zala ondo adirazten digute. Aro artan emen mendiak-zear zebiltzan aberekiak auntsaidak (auntzak eta basauntzak batik-bat), eta abelgoñi, zaldi, aragizale (leiza-artza eta leiza-katua beintzat) eta beste olakoak ziran. *Rangifer tarandus* eta *Rhi-*



2 irudia.-Ara emen, añez eta egaletik, nolakoa dirudin Montsoué'n bilatu izan zan aldebiko esku-aizkora batek (Passe-mard'ek argitaratua)

*noceros tichorhinus* (adarbakara) ere *Moustier-garaiaren* azkenaldean ementxe ziran. Orduan nunbait giro otza bide zan alderdi oetan: abere oiek beintzat egurasti otzekoak dira. Oregatik gizonak leize eta ar-zuloetan autatu zituzten beren bizilekuak: toki aietan giro epelagoa eta atsegingaragoa izan oi bait-da.



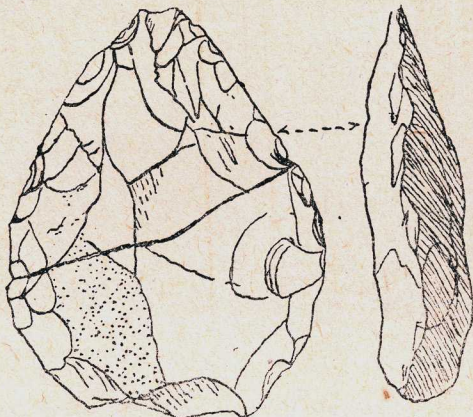
3 irudia.-Toralba'ko chelestar esku-aizkora. Añez eta egaletik



4 irudia.-Mugefe'ko kuartzita mutufa (Passemard'ek arg.)

+

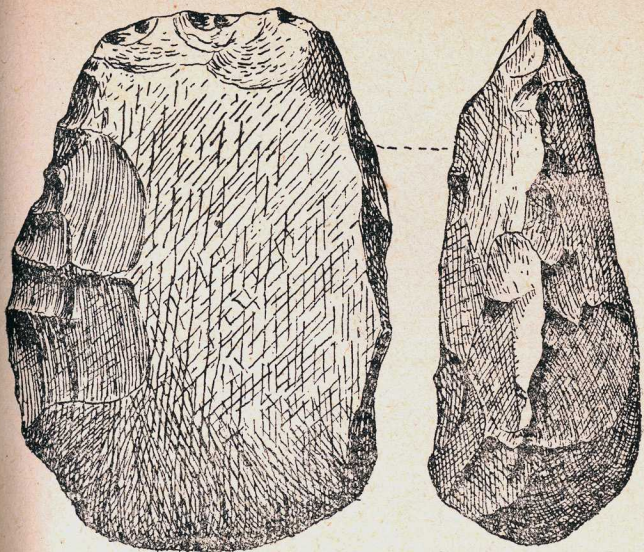
Leen-paleolitos aroak iraun zuan bitartean, Europa' ko luřetan bi giza-enda, bata bestearen ondotik, azi eta zabaldu ziran. Lenengoari *Homo heidelbergensis* deitu diote jakintsuak. Gizon arek matrail-ezur sendoa, eta okotz mutur-gabea zituan. *Homo primi-*



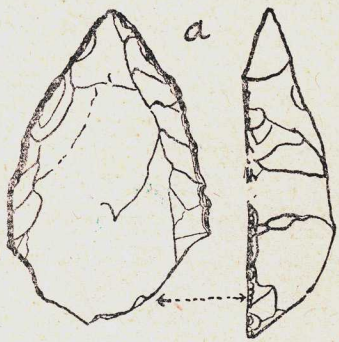
5 irudia.-Olha'ko mustiertar esku-aizkora. Auřez eta egaletik (Passemar'd'ek arg.)

*genius* edo *neandertalensis* zan bigařena. Bekokia atzerantz zapaldua zuan eta bekaņ-ezurak beřiz oso irtenak. Isturitz'en ere giza-enda onen matrail-ezur bat arkitu zan. Leiza-artzaren eta rinokeros edo adarbakařaren ezur batzuek zeuzkan bere inguruan <sup>(1)</sup>. Begira 10 i.

<sup>(1)</sup> Beři au H. Breuil'ek argitaratu zuan, M. Boule'k dionez (*Les Hommes Fossiles*, 184 of., Paris, 1923).



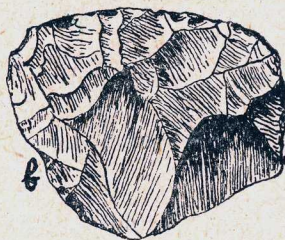
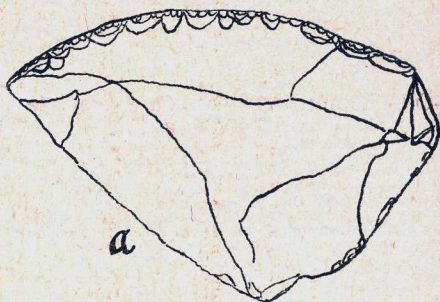
6 irudia.-Olha'ko mustiertar aizkora. Auñez eta egaletik (Passemaid'ek arg.)



7 irudia.-Mustiertar gezi-muturak: a, Olha'koa; b, Isturitz'koa (Passermard'ek arg.)



8 irudia.-Isturitz'ko  
mustiertar zulakaitza  
(Passemaid'ek arg.)



9 irudia.-Mustiertar malera edo karakalauak: *a*,  
Olha'koa; *b*, Isturitz'koa (Passemaid'ek arg.)

II

GEROZTIKO PALEOLITOS- AROA

PRANKO-KANTaurITAR

Eria eta Euskaldunak





Geroztiko Paleolitos-aroa da edesti aúfeko bigáren malá.

Eta aro onetako edesti-gaiak lengo aldikoak baño ugariago arkitzen dira Euskalefía'n. Aro oék iru aldi ditu: *Aurignac*, *Solutré* eta *Madeleine* aldiak. *Aurignac*-aldiko aztarnak Santimamiñe'n, Bolinkoba'n (?) eta Isturitz'en ba-dira. *Solutré*-aldikoak beíz Santimamiñe'n, Bolinkoba'n, Isturitz'en eta Ermitia'n. Eta azkenik, *Madeleine*-aldikoak galanki azaldu dira orain aipatu ditugun toki oietan, eta gañera Aitzbitarte'n, Urtiaga'n, Lumentxa'n, Armiña'n, Balzola'n eta Lapefa'n.

\* \* \*

Euskaldunen edesti-aúfean dan garairik izendatuenetako bat Goien- edo Geroztiko-paleolitos-aroa deritzaiona da.

Eta ala bear ere. Gauzak itxura dutenez, orduan emen zebiltzen gizonak euskaldun jatoák

+

bait-ziran. ¿Nola, ordea, jakin ote-liteke ori? Gaurko euskaldunok daukagun lur-zati au aldi aietako pranko-kantauritar eñiaren erdi-aldeko lur-erlo bat zan. Alderdi onetako gizonak bizikera edo gogo-lantze (1) oso berezi eta bakañeko bat zera-bilten. Berezitasun au, aldaketa batzuek gorabera, geroztik ere ondo zaindu zuten, sartaldeko Pirene inguruetan beintzat, alik eta gerka eta eñomatañ edeslariak euskaldunen (vasconum) izena aipatzen asi ziran arte. Oregatik Bosch Gimpera, arkeologari argiak, uraidagaraiko pirenetañak euskalduntzat emanda gero, onela dio: «Ezin ulertu gentzake pirenetañak, dauden tokietan, nola arkitu litezkean, baldin beren jatoñia antziñako paleolitos-aroetan an bertan bizi izan ziranetatik ez ba-dakarte» (2).

Euskaleñi'ko gizonen bizikera eta gogo-lantzea Goien-paleolitos-aroaren asieratik gaurdaño oso berezi eta bakañekoa izan da, eta bitarte onetan eñi aldaketarik emen ezagutu ez dala, argi

---

(1) Eñi bakoitzak, bere bizikeran, lanbide eta asmakizun asko arkitzen ditu. Eta asmakizun eta lanbide beaenekoai beren iritzi eta erabakiak eman ere bai. Iritzi eta erabaki oiei deitzen diegu *gogo-lantzea*, gogoz eta adimenez egokituak eta landuak diralako. Abereak ez dute gogo-lantzerik; gizonak, bai. Bizibidea edo jana lortzeko era, langintza edo laneko tresnak, jakintza, ertiak, gizon eta eñi-batzak, uskurtz edo erlijioa: oña eñiak beren lanbide beaenekoai eman oi dizkiten erabakiak. Oiek dira *gogo-lantzearen* aleak. Danen artean egiten dute *gogo-lantzea*.

(2) *Los pueblos primitivos de España. Revista de Occidente*, XXVI, 184 (VIII-1925).

adierazten digu Arkeolojiak. Eta ori ola bada, naiz Goien-paleolitos-aldian emen zebiltzan eiztariak, naiz Menastagaraiko artzaiak, danak euskaldunak izan ziran. Goien-paleolitos'ko giza-ezuzirik oraindano ez da Euskaleria'n arkitu. Bai ordea Uraida garaikoak, eta, Arantzadi'tar T. jakintsuak dienez, oraingo euskaldunen giza-ezuzen erakoak dira. Nunbait euskaldunak izan orduko gizonak ere. Au bera erakusten digu gaurko Eusko-etnografia'k ere. Oraingo euskaldunen gogo-lantze nastu onetako zati batzuek edesti-auzetik datozkigu, edesti-auzetikako aztarnak dira. Beraz esan liteke baita gure gogo-lantzeak ere emen bertako edesti-auzean bere jatorria izan zuala.

Goien-paleolitos'kotik asi eta gaurdano Euskaleria'n euskaldunak bizi izan dirana uste dezakegu beraz. Eta zenbat urte ote dira Goien-paleolitos'ko ori igaro zala? Ez da erantzuten ez. Alaz ere, gauza oeri aldan egokiena neuziak artuta, esan gentzake Goien-paleolitos'ko oren azken-aldetik (Madelaine'kotik alegia) asita orainarte 14.000 urte igaroak dirala (1). O. Menghin'ek dionez, beuz, 7.000 urte (agian 6.000) bakaunik igaro dira.

Noiz eta nondik sortu ote ziran euskaldunak

---

(1) Barandiaran'dar J. M.: *Breve historia del hombre primitivo*, 17-18 (Vitoria, 1933).

Europa'ko bazter onetara? Ez dakigu. Gai onetan iritzi asko erabili izan dira; baña gauzari egiaz igartzeko lain indar eta agiririk izan ez dute. Ofe-gatik, nere ustez, euskaldunen edesti-aufea Goien-paleolitos'kotik asten da, *Aurignac'*kotik noskiro. Euskaldunen aztarnarik antziñagokoenak, ordutik datoztela deritzot.



III

EUSKALERÍ'KO GOIEN-PALEOLITOS-AROA



11

Goien-paleolitos eta geroztiko aroetan Europa' ko S. W. aldean bi eřimoltzo azaltzen zaizkigu: *pranko-kantauritařena* (euskaldunena) eta *kapsatařa*.

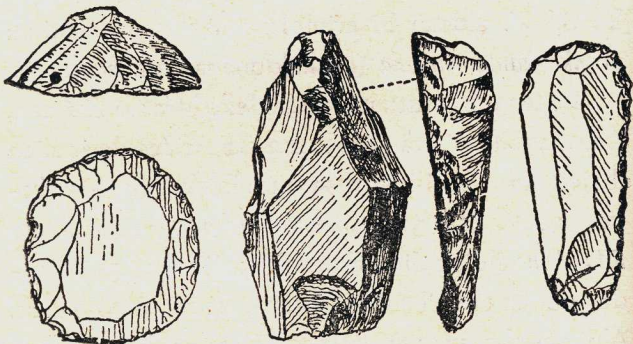
Lenengoa, kantauri-itxasaldeko luřetan bizi zan, Asturias'tik asi eta Dordogne eta Arięge deritzaien ibaietarařo. Erdi-inguruan gure Euskaleřia besarkatzen zuan. Eta bere malak *Aurignac-*, *Solutrę-* eta *Madeleine-*aldiak dira. Emen ezik, Europa'ko sartalde guztian ere oiek dira Goien-paleotitos'ko malak. Aldi aietako ezur eta ařizko tresna eta langaiak era askotakoak ziran. Batik-bat, ordea, ertigintza zeguan guztiz auřendua: aři-moldakera, eta ildo eta margo-apainkera beintzat. Eginkizun oietan orduko gizonak orobat azkar eta trebeak ziran.

Kapsa'tar gogo-lantzea Aprika'tik sortua zan, *Mediteraneum* edo Luřarte'ko itxaso-inguruan asko bařeatu zan: Espařia'n (S. eta E. aldean), Sizilia'n, Italia'n, Aprika'ren ipařaldean, Ejipto'n, Palestina'n eta Penizia'n. Ez zuan, ordea, eřorik Euskaleři'rařo luzatu. Kapsa'tařen langairik berezienak suařizko

x

arkaxkar edo mikrolitoak ziran, geienak leó-zuzenezko tankeran egokituak. Beren langintza eta erti-lanak beste kutsu eta jokera bat zuten, eta pranko-kantauritañenak baño zeken eta tximelagoak ziran.

**Aurignac-aldia.**-Eusko-aurignac'taen artean afizko langai asko erabili oi zan. Ertzetan koskaz apain-



11 irudia.-Izturitz'ko aurignactar mañuxkak (Passemar'd'ek arg.).

dutako ao edo igeki edeñak zituzten; baita zula-kaitz mutur-melañak ere eta era askotako mañuzak, ikutu-luzez ederki tajutuak; ezten bizkar-koskatuak (Gravette'koak); zanpagaiak eta jotzale edo mañuak; erdoigoñizko margo-gaiak, igurtziz erabiliaz meatutako burdin-artxabalak, eta abaf. Begira oetako batzuen irudiai (11, 12, 13, 14, 15 eta 16).

Ezur-langintzako tresnetan aipagañiak dira ezten-pitzatuak, ezten-burudunak, makil-zulatuak,





12 (a), ta 13 (b), irudiak. -Isturitz'ko igeki eta gezi mutur bizkarzanpatuak (Passemard'ek arg.).

batik-bat Lapeña'ko arzuloan dauden irudiak (19 i.) eta Isturitz'ko artxabal maireztuak. Aurignac-aldiko langintzaen aztarnak oraindano Euskaleñi'ko toki bitan bakarrik agertu zaizkigu: Isturitz'en eta Santimamiñe'n.

**Solutré-aldia.**— Garai onetan erabili oi ziran añizko

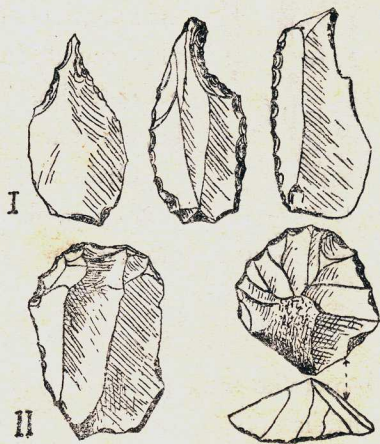
arpiko edo zulakaitz mutur-txabalak, zenbait txintxilikaio (aunzkideen eta hyenaen ortzakin egiñak), maskor zulatuak, auntskide-ortzaren antzeko bolizko gauza bat, eizeko ezur-taia koskatuak, iruzulodun egaztiezuña (txilibituen bat noski), eta abar (17, eta 18 i.).

Ordutikoak dira Paleolitos-garaietan sortu ziran erti-lan batzuek ere,



14 irudia. - Isturitz'ko auriñactar zulakaitzak (Passemard)

tresna eta izkiluak aurignac'taŕen antzekoak ziran. Gauza oietako batzuek, ordea, ez zuten len bezela ertza bakaŕik koskatua, baita gain-azpiak ere. Oŕela egiñak ziran azkon-mutuŕak: batzuek ere ñotz edo eŕamu-ostoaren erakoak, besteak saratsarenak bezelakoak eta beste batzuek beŕiz akats eta txurtendunak (20 i.).

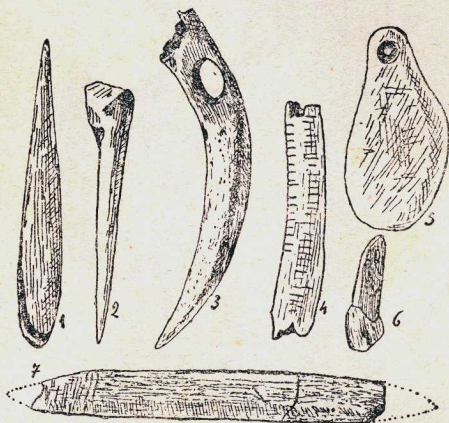


15 (I) eta 16 (II) irudiak.-Anglet'ko aurignactar zulakaitz eta maŕuxkak (Passemar)

Ezuzeko azagai-mutuŕak ere egiten ziran: biribilak eta ondotik mizto batez zirituak. Oetako batzuek edenarentzat ildotxo bat ere ba-zuten. Zardaiak, naiz biribilak, naiz erdi-biribilak; eztenak, eiz-koskaz maŕeztutako ezurak, makil zulatuak,

artzi, jostoratz, zulodun-txiñika eta beste, nun nai azaltzen dira garai ontako aztarna-tokietan (21 i.).

Aro artan, azkenaldean beintzat, erti-lan ede-  
rak egiten ziran Isturitz'en (ármoldakera eta mañez-  
apainkera), eta geroztiko Madeleine-garaian ere ala  
járain zuten. Gauza oien aldia erabakitzeko aldin  
aundikoak dira Isturitz'ko labafi batean dauden



17 irudia.-Isturitz'ko aurñactar ezuf-  
langintza

ármoldakerak: Goien-solutré garaiko lurmaña batek estaliak arkitu bait-ziran; beraz antziñagokoak izan.

Solutré - garaiko eusko - langintzaen aztarnak Santimamiñe'n, Bolinkoba'n, Ermitia'n eta Isturitz' en arkitu izan dira.

**Madeleine-aldia.**—Garai onetan ari- eta ezurlan-  
gintza oso ugariak eta era askotakoak ziran Euska-  
di'n. Aiztoaren antzeko sua-ri-auak, aztamakil-mu-



18 irudia.-Isturitz'ko egazti-ezur iru-  
zuloduna (txilibitua?) eta rengifer-  
adar zulatua (makil zuloduna?).  
(Passemar'd'ek arg.)

tu' edo igeki luzeak (batzuek ertzetan koskatuak,  
besteak bizkar-zanpatuak), ze'arak, tastañ, zulakaitz,  
ma'uxka, zanpagai eta jotzale, danak a'izkoak eta,  
gutxi gora-bera, au'eko aldian ori ziran bezelakoak

~~7~~

11

arkitzen dira emen ere (22 eta 23 i.). Margo-gai asko erabiltzen zan garai onetan, argoñitik eta lurgoñitik atereak batez ere: Madeleine-aldiko aztarnak ala adierazten digute beintzat. Oietako batzuek zerbaiten eginbidea izan dutena ezagun dute: erabili az meaturik daude-ta. Afizko katiluak

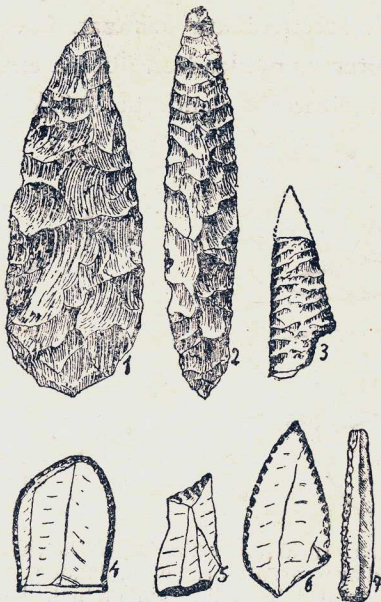


19 irudia.-Auriñactar ertia. Lapeña'ko (Kañantza-Bizkaya) arzulo-ormaetan dauden artza eta bison-atzealdea. Ildoz mañaztuak daude.

ere ba'ziran. Eta ari-lora kaxkañak ez gutxi: kutunak izan bear zuten.

Adañez edo ezufez egindako azagai-mutur askok oña ozpikotua zuten: beste batzuek beñiz mizto biko edo bakañekoa. Oñelako eztenak ere ba-ziran: naiz edenarentzat ildoarekin, naiz bage; gañera jostofatzak, añankazi biribilak (ortz-eñenka-

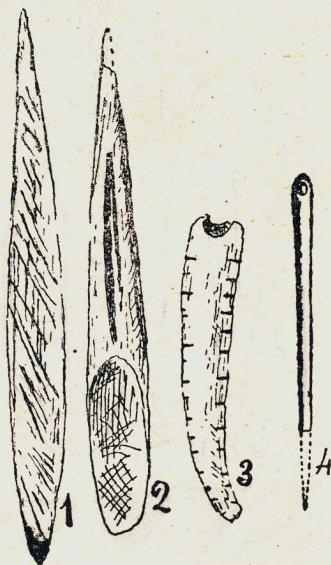
da bat edo bikin), makil-zulatuak, eta abar (24 ta 25 i.) Era askotako txintxilikaioak: zaldi-ortzak, oreinle-tagiñak, mangoliñotxoak (*littorina obtusata*), eta abar.



20 irudia. - Solutretaren ari-langintza: 1, ereñotz-ostoaren antzeko azkon-mutuŕa (Isturitz); 2, sarats-ostoaren antzeko azkon-mutuŕa (Isturitz); 3, azkon-mutuŕ akatsduna (Ermitia); 4, maŕuxka (Ermitia); 5 eta 6, zulakaitzak (Ermitia); 7, ertz-ikutudun igekia (Ermitia).

Santimamiñe'ko labarietan dauden margo eta maŕez-apainkerak aldi onetakoak dira (26 i.). Baita toki artan eta Lumentxa'n, Urtiaga'n, Bolinkoba'n,

Aitzbitarte'n eta Izturitz'en maiz arkitu izan diran adarrezko eta ezurrezko langai, afixko zanpagai, argoñtxabal eta beste afixko tresna edo esku-gauzetako erti-lanak ere (27, 28, 29, 29 bis eta 30 i.).

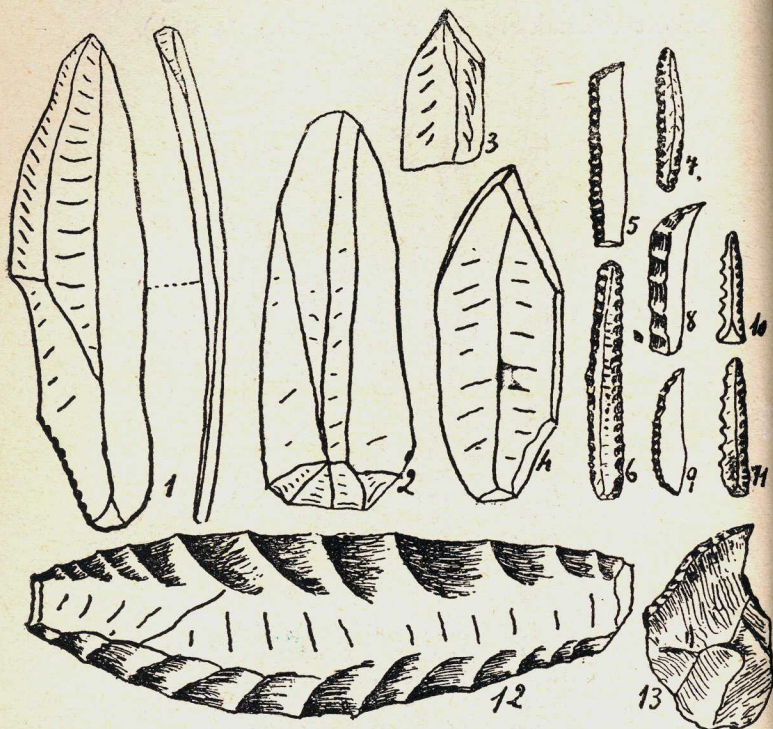


21 irudia.-Solutretar ezur-langintza; 1, bi muturereko ezten txabala (Ermitia); 2, alde batez miztatutako azagaimuturra (Isturitz); 3, eizkoskadun ezurra (Isturitz); 4 jostoratza (Ermitia)

Orain aipatu ditugun toki oiezaz gañera Baltzola (Dima'n), Armiña (Lekeitio'n) eta Ermitia'ko artzuloak ere Madeleine-aldiko langintzaen aztarna asko dute.

X

**Golen-paleolitos-aroko bizikera.** — Eusko-edestiau-  
reko aztarna-tokietan bilatu izan ditugun abere-  
ezurak naikoa adierazten digute zer abere-mueta



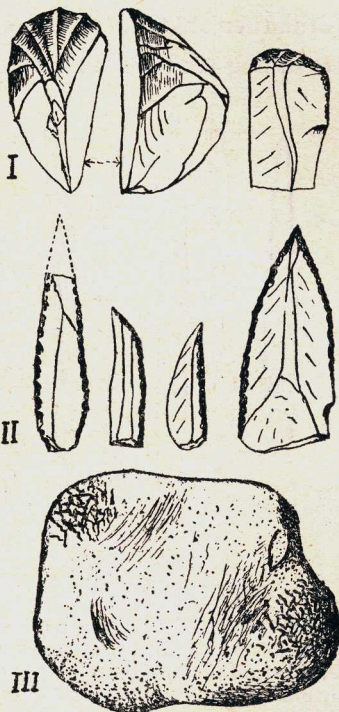
22 irudia.—Ermitia'ko madeleinetar afi-langintza: 1, igekia; 2, mañuxka; 3 eta 4, zulakaitzak; 5, 6, 7, 8 eta 9, ertz-ikutudun igekiak; 10 eta 11, zefak; 12, igeki makufa; 13, loro-mokoa.

zebiltzan Goien-paleolitos aroan. Oietako auřene-  
nak zezen, basa-bei, bison, zaldi, rangifer, oreiñ,



11

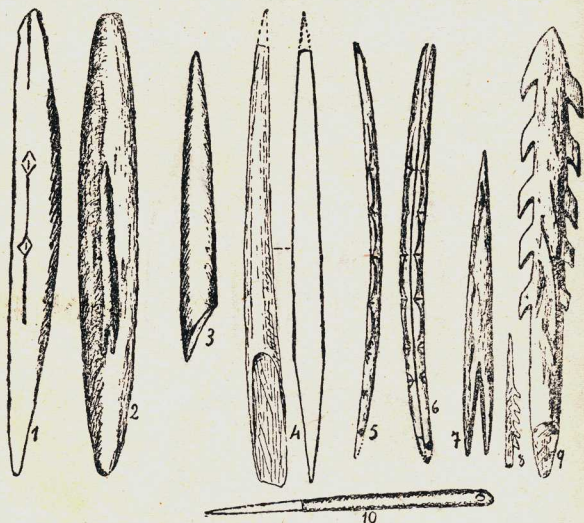
basauntz, auntz, ileđun elephas (mamut), rhinokeros edo adarbakar (*Rb. tichorbirus*), azari, otso, basurde, artz, legoi, hyaena eta leize-artza ziran. Batzue-



23 irudia.-Baltzola'ko madeleinetar ari-langintza: I, mafuxkak; II, azkon-mutuřak eta zulakaitza; III, zanpagaia

ek edozein egurastitan bizi leizkenak dira. Beste batzuek ez: rangifer, ileđun elephas eta ileđun

adarbakařak (*Rhinoceros tichorbinus*) egurasti otza gura dute. Eta orduan egiaz egurasti otza zana, abere oiek ezik, orduko Alpe eta Pirene-mendietan zerieten elur-ormatuen azken-nardak ere garbi adierazten digute: oraingoak baño askoz berago bait-

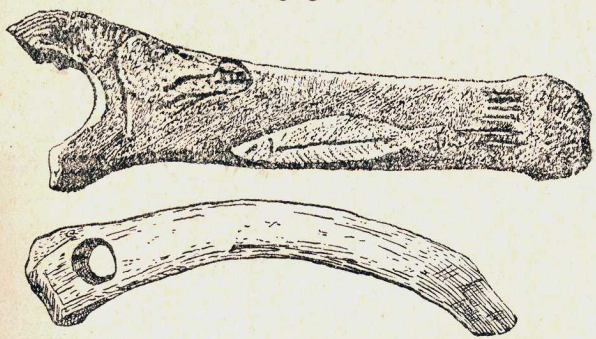


24 Irudia.-Madeleinetar ezur-langintza: 1 eta 2, Ermitia'ko eztenak; 3, Ermitia'ko gezi-mutur, alde batez miztotua; 4, Isturitz'ko gezi-mutur, alde bietatik miztotua; 5, Isturitz'ko zigortxo erdi-biribila; 6, zigortxo bi elkar-erantsiak; 7, Isturitz'ko gezi-mutur sardekatua; 8 eta 9, Isturitz'ko aran-kaziak; 10, Ermitia'ko jostoratza.

daude. Beraz Eusko-pirenetako gizonak bizi egurasti otz eta gordinean bizi ziran.

*Bizibidea.*-Len aipatu ditugun edestiauřeko azteren-tokietan jan-ondakin ugari arkitu izan da.

Ondakin oek adierazten digutenez, orduko euskal-  
 lunak beren bizigaña eizetik eta aiantzatik lortzen  
 zuten. Oraindik nekazaritza eta arantza ez ziran  
 beraz azaldu. Santimamiñe eta Lumentxa'ko ma-  
 gurio-azal pilak, Santimamiñe'ko basauntz-adar  
 mordoak eta Isturitz, Aizpitarte, Ermitia, Urtiaga,  
 Bolinkoba eta beste tokietako abere ezufak aldi  
 artako eiza eta aiantza gogor eta luzarokoak izan



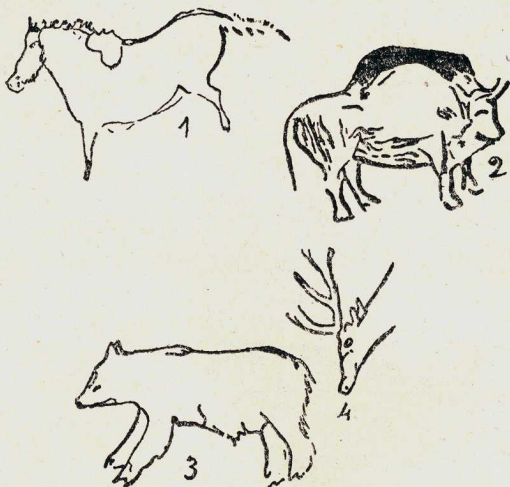
25 irudia.-Isturitz'ko madeleinetar makil zulodunak  
 (Passemard)

zirala ondo darakuste. Eiz eta añaiai jañaitzeko  
 etxez edo bizi-tokiz (urütira ez ba-zan ere) aldatu  
 beaña sañitan izaten zuten euskaldun aiek. Zenbait  
 abere añapatzeko eiztari askok alkar-artzen zuten.  
 Danen artean eiza, uxatuaz eta aienatuaz, toki sakon  
 eta estuetara zuzentzen zuten, eta bertan izkiluz  
 edo añika galdu oi zuten. Eiz-bide au Euskaleñi'ko

+

basauritañak oraindik otsotan eta basurdetan, aztu gabe, darabilkite (31 i.).

Eizetikako aragia, magurioak (batez ere itxasaldean), araiak eta aleak (ur, intxaur eta kurkuxak) ziran orduko janaririk obeenak.



26 irudia.-Santimamiñe'ko madeleinetar ornamazkintzak. 1, beoña; 2, bisona; 3, artza; 4, orein-burua.

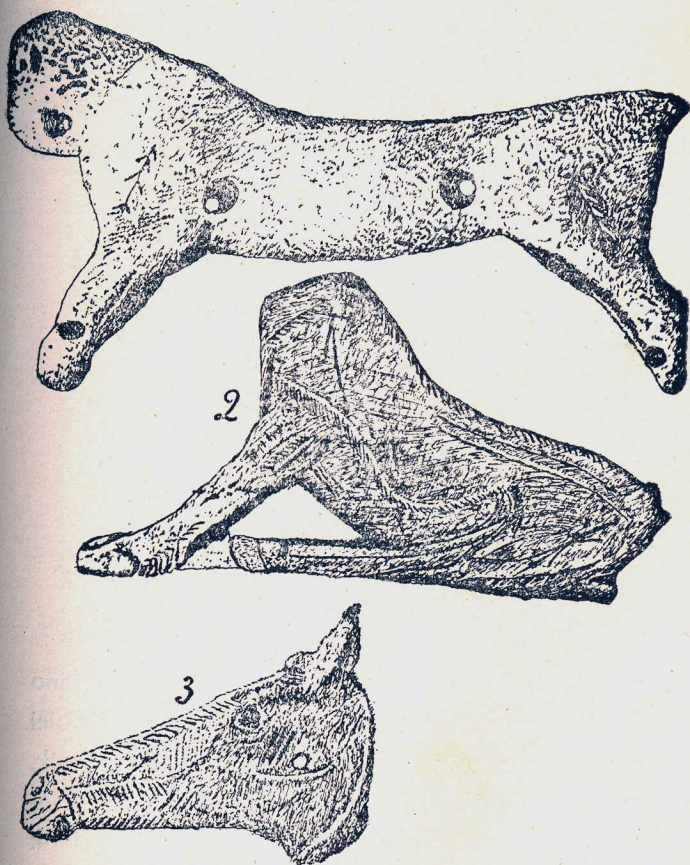
Sua janariak gertutzeko egiten zan. Baita gaez pistiak izutzeko ere, oraindik emengo eñi batzuetan oi dan bezela.

Janariak bear bezela berotu eta samurtzeko, oraindano eusko-baztañetan, lur- edo menastontzirik ez danean, iñoiz ikusten degun egoskera

11

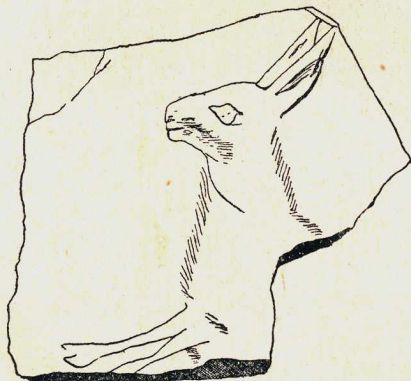
x

berezi bat erabiltzen zan. Abelgoñi- eta beor-zaiak jo-bat eta jo-bestera ibili bear izaten dute mendietan, eta lur-ontziak ara ta onera erabiltzeko ez izan



27 irudia.-Isturitz'ko tresna-ertia: 1, katukia; 2, zaldia; 3, zaldi-burua (Passemard)

onak, eta oregatik adarrezkoak (kutxañoak) zoñoan eramán oi dituzte. Esnea kutxaño oietan egosten dute; baña ez kutxañoa bera sugañean ipinita, sutan goritutako arkoskoñak bertan sartuaz baizik. Era ortan artzai batzuek ere zurezko kaiku eta apatze-tan esnea egosten dute. Paleolitos-garaiko euskaldunak ere egoskera berbera izan bear, mangoliño



29 irudia.-Añi batean ildotxoaz mañez-tutako erbi irudia (Isturitz'ko arzu-loa'n) (Passemarde'ek arg.)

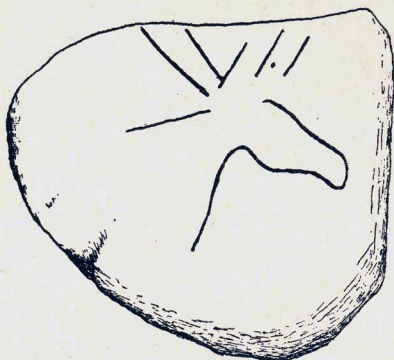
eta littorinai aragia kentzeko; ez bait-zan arteraño lur- eta menasta-ontzirik iñon sortu. Magurio oiei aragia kentzeko, ordea azala ausi edo sutan efe ezik, egosi egin bear. Gure edesti-aureko aztarna-tokietan beñiz magurio-azalak osorik eta efeuna gaberik daude. Oregatik uste degu bada magurioak añgori-tuaz urtan egosten zirala orduan.

x

11

*Bizitokiak.*-Arlandu-garaiko euskaldunak gei-  
tan arzulo eta añilorpeetan bizi izaten ziran. Toki  
aietan ez zuten ainbat otz, ezta pisti izugafien bil-  
duñik ere. An utzi zizkiguten beren lan- eta ertigin-  
tzaen aztarnak (32 i.).

Sutokia, orain arte eusko-baseñi batzuetan iku-  
si izan dan bezela, prote baten eran luñean sakon-



29 bis irudia.-Añi batean ildotxo-  
z mafeztutako orein-burua. Aitzbitarte'ko  
(Eñenderi) beko arzuloan 1917 gañen  
urtean Breuil apaiz jakintsuak bilatu  
zuan.

dua izaten zan. Eta arzulo-saferan edo eskaratzean  
egon oi zan; egun-argia sartzeko eta aizea beñitze-  
ko toki arek egokitasun ohea bait-zuan.

Aldi aietako gizonen bizitoki ziran arzulo eta  
arpe asko ibai inguruetan daude, batez ere inguru-  
maiak eta bertan zebilen eiz guztia begiztatzeko  
toki gaintxo egokienetan.

*Jazkera.*-Abere-nañuz egindako soñekoak zera-biltzkiten aldi artako euskaldunak. Orduetikakoa izan bear du, iñolaz ere, zenbait artzaien artean oraindano bañunda degun bezela, ardinañuzko jazkaiak erabiltzeko oitura. Eta ezuzeko jostofatzak ere joste lanen eta jantzien ezaupidea darakuski-gute.



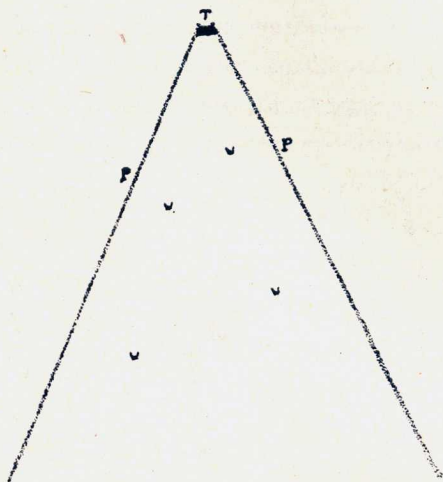
30 irudia.-Isturitz'ko ezur batek dauzkan giza-antzeko irudiak (René de Saint-Périer'ek arg.)

Maskor zulatuak, suañizko añilorak, abere-ortz zulodunak eta ofelako beste zenbait gauza txiki txintxilikaioztat erabiltzen ziran: ez ziran ordea apain-gauzak, kutunak baño. Euskaldunen artean gaurdano ikusi izan dira ofelako kutunak, batez ere añilorak eta zaldi eta basurde-ortzak (33 i.). Soñaren apaingañiak margoz osatzen ziran. Ofetarako izan bear zuten Lumentxa'n, Urtiaga'n eta Isturitz'en arkitu izan diran argofi eta lurgoñizko



T

tresnatxo batzuek: danak, erabiliaz labandu eta meatuak zeuden. Orelako menasta darabilkite oraindik ere Urbasa'ko artzaiak beren ardiak margozteko.

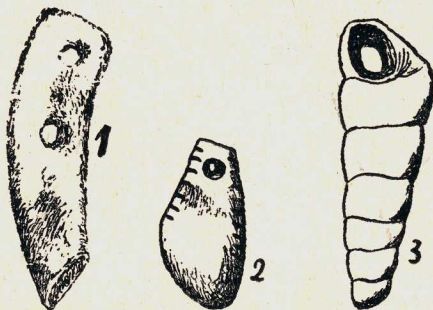


31 irudia.-Gibijo'ko (Kuartango - Araba) otsozuloa. Ormak (P) 300 n. luze, 2,50 gorantz eta 0,80 zabal dira. Biak alderatzen diran tokian 6 n. luze, 5 zabal eta 4 berantz neurtzen dituan zulo bat dago. Ikuñak (U) dauden tokietan itxaron oi dute eiztari batzuek, otsoa inguratzen danean, atzetik zauritzeko.

*Langintza.*-Langai eta izkiluak, naiz ańizkoak eta naiz ezur, adar eta eguńezkoak ziran. Gai onetan, ordea, ez degu, len esanaz gańera, beste ezer esan beańik.

X

*Ertia*.—Arlandu-garaiko eiztariak, batik-bat Madeleine-aldikoak, erti izapentsu eta aundikitu bat piztu, ugaldtu eta garatu zuten, Europa'ko sartalde-inguruetan beintzat. Batez ere Prantziko SW. aldean eta sartaldeko Pirene-mendietan, erti-lan ikusgarriak eta, beren izatez naiz egikeraz, txit bereziak egiten ziran. Agerkunde oien bitartez, alderdi aietan bizi ziran efiak—pranko-kantauritarak alegia—bes-



33 irudia.—Arlandugaraiko kutunak: 1, Ertia'ko madeleinetar zaldi-ortza; 2, oreinletagiña; 3, turritella (Bolinkoba)

te guztien artean oso bakañak eta margo berezikoak azaltzen zaizkigu. Ez aztu Euskaleña pranko-kantauritar luñaldearen erdi inguruan dagola.

Erti-lan oetatik ikusgarrienak margoz eta eztezez mañestuak dira (batzuek beintzat), eta oraindik arpe askotako labafietan ageri dira; besteak beñiz añizko, naiz ezurzko edo adañezko esku-gauzetan

x

11

moldatuak daude. Geienak abere irudiak izan oi dira, batik-bat mamut, rhinokeros, rangifer, oreñ, auntz, basa-zezen (bison), artz, basurde, zaldi, antilope, phoka eta abar. Leño utsak, esku-erāñuak eta giza-irudi-antzeko marēzlanak ere ba'dira. Gizona bera, ordea, ez zuten sekulan garbi marēztutzen.

Erti onen agerpen afigañienak Altamira'ko arzu-loan daude. Baño gaurko eusko-luñalde onetan ere ba'dira, Santimamiñe, Lapeña, Lumentxa, Urtiaga, Aitzbitarte, Bolinkoba eta Isturitz'ko arpeetan beñepein (25, 26, 27, 28, 29, 29 bis eta 30 i.).

*Uskurtza.*-Orain aipatu ditugun erti-lan oiek zertarako ziran azaldu nairik, iritzi bat baño geiago agertu dizkigute edesti-auñelariak. Geienak diotenez, lan oiek eiztariai laguntza eta adur ona lortzeko kutun batzuek baño ez emen ziran. Dr. Obermaier jakintsuak, pranko-kantauritañen marēzturazaz onela dio: «Españi'ren ipañaldean eta Prantzi'ren garaikoaldean arkitzen diran arpetako irudiak aztikerizko gogamen eta asmoetan dauzkate beren sustrai eta jañabideak; sekulako ilunpean, uñutiko tokietan eta bazter ibilkaitzetan, erakusgañi ezin litezkean lekuetan egiñak bait-daude geienetan... Edozeñetara ere, oraindik zenbait leenantzeko eñitan oitura dan bezela, «eizeko aztigauzak» izan bear dute. Onelakoen iritiz, abere-irudia (gogo,

+

berak diotenez) aztikeriz menperatu ezkerro, bereala menperatu lezake eiztariak abere berbera ere... Onezaz gañera, naiz norbera zaintzeko naiz abereak ugaltzeko aztikeriak bein baño geiagotan erabili oi dira efi oietan; baita bear-bada abere edo *totem*-agurtzak ere» (1).

«Giza-antzeko mañesturak beñiz, Obermaier'ek berak dionez, ez da uste izan bear eizlanerako zatjarjantzian dauden eiztarien irudi batzuek dirala; obeto esan gentzake oraindik zenbait basati-arteko aziak erabili oi dituzten mozofo jantzien antza dutela, edo sasi-gizarteetako lagunak dirudietela. Batzuetan baita deabru-agurtzelanetan dabiltzanen irudiak dirala ere esan liteke» (2).

Eusko-gogolantzearen ikutu edo oarpenak Paleolitos-garaitik gaurdaño iritxi zaizkigun ezkerro, ez da añitzekoa oien artean uskurtz asteñen batzuek oraindik arkitzea. Gai onetan zer-ikusia duten gauzak ba'dira orain ere Euskaleña'n.

Zenbait zaldi, zezen, txalgoñi, aari, sai eta sugaitxurako izaki edo jainkoizunak arzulo ilun eta leizaetan bizi diralazko sinismenak oso zabalduak daude gure artean, eta oek dira eusko-mitologiak

---

(1) *El hombre prehistórico y los orígenes de la Humanidad*, 103-104 of. Madrid, 1932.—Adreri bakoitzak bere jatofia abere mueta batetik dakañela zenbait leeneñitan uste izaten dute. Ofelako abereari *totem* deitzen zaio. Eta bera agurtu eta berari begiramen ona beti azaldu oi dio bere adreriak.

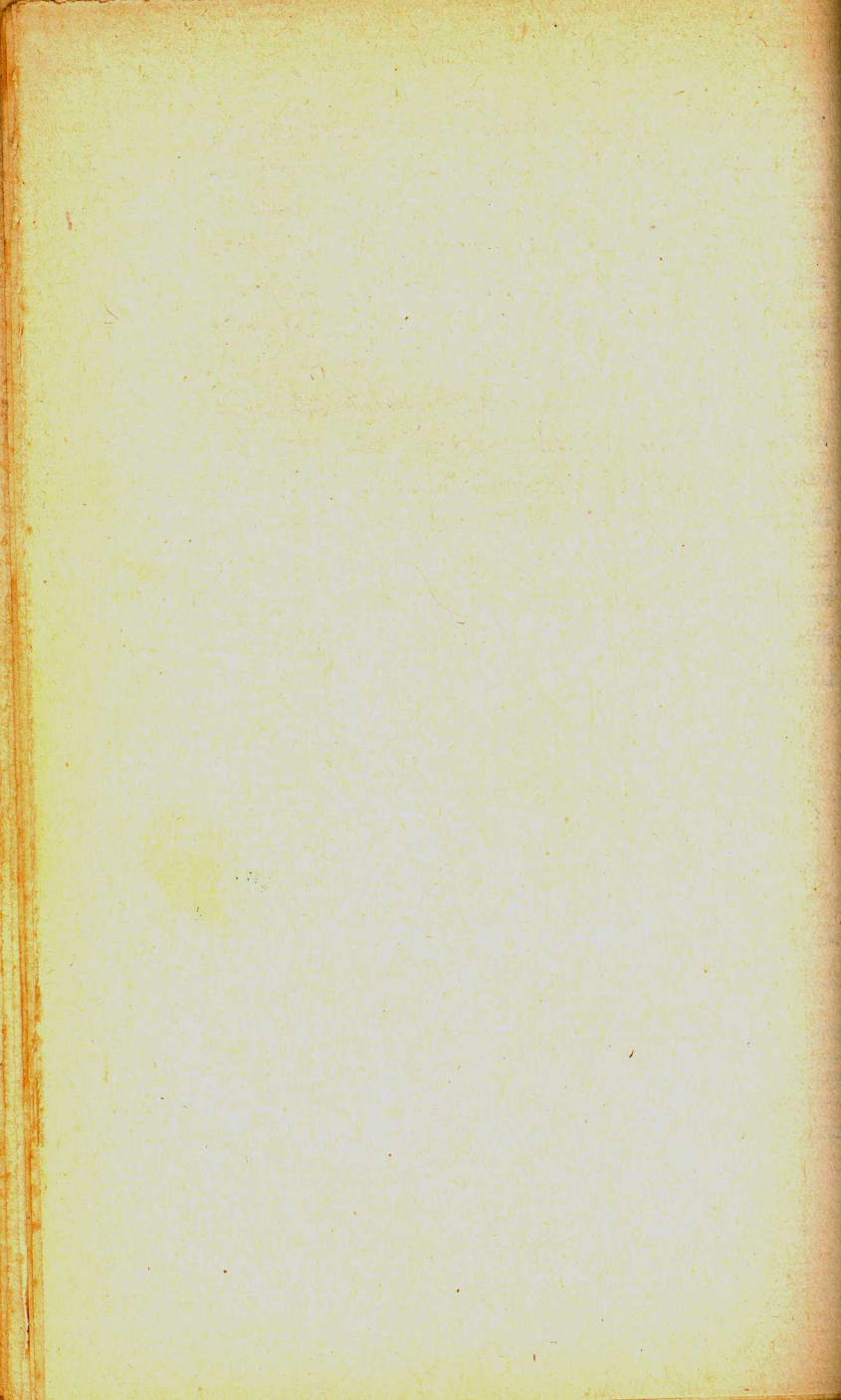
(2) *Ibid*, 105 of.

darabiltzkian lakarik mardulenak. Oiezaz gañera, beste giza-antzeko jainkoizun bat ere arpe eta lei-zaetan bizi dala uste izaten da. Emakumezkoa da bera, eta iñoiz abere-itxuran edo abereen soñ-atalak dituala (auntz-oñak, sai-erpiak, eta abar) agertzen emen da, toki askotan diotenez. *Mari* du izena <sup>(1)</sup>.

Gauzak itxura dutenez, eusko-mitologiak dara-biltzkian irudiak eta pranko-kantauritañen erti- edo uskurtz-maifesturak berdiñak dirala esan gentzake. Bietan irudi berdiñak, eta eliz edo bizitoki berbere-tan azaltzen zaizkigu. Euskal-ipui eta esaundak da-kartzkiguten eñañu eta islarak, Paleolitos-garaiko eiztarienak dirudiete, eta, gure ustez, oetatik da-tortzkigu (34 i.).

---

(1) Barandiaran'dar J. M.: *Mari o el genio de las montañas* (Donosti, 1923); *Eusko-Folklore*, passim.



IV

EPIPALEOLITOS ETA NEOLITOS-GARAIAK





Paleolitos - garaia eta Pleistokenos'ko azken otzaldia batetsuan amaitu ziran. Egurastia galanki beratu eta epeldu zan.

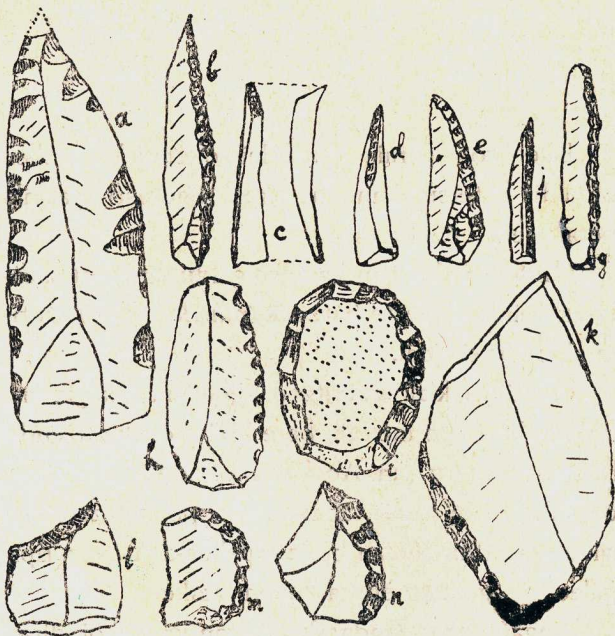
Ondoren abere-mota asko galdu ziran, otzaldikoak beintzat. Beste batzuek (*rangifer*, *phoca*) urutira aldendu ere bai.

Orekiñ, jakiak gutxitzen zijoazen. Eta gizona, izakera beñi oen mende, bere bizi-bideak zuzendu beañean gertatu zan. Abelera motxa. Oraindik galdu gabe iraun zuten abere-mota pixkak zeuzkan janaritzat; itxasaldean beñiz izpelkiak. Ara or Epi-paleolitos-garaiko euskaldunen bizikera.

Ongañi gabez landarak askotan igartu oi diran bezela, Arlandu-garaiko gogolantze guztia, bere erti eta langintzaekin, tximeldu eta lurjotzeraño etofñi zan.

Lengo tresna asko galdu ziran; orain ez zan alakorik egiten, beren beañik etzalako. Batzuek, ordea, lenauko edertasun eta egokitasun berean

oraindik iraun zuten, batik bat bizkar zanpatuzko gezi-muturak, ertz landutako ar-igekiak, sukarri-aitzoak eta maruxkak. Beste langai batzuek beñiz ainbeste ardura gabe egiten ziran. Garai onetako



35 irudia.-Azildar langintza. *a, b, c, d, e, f* eta *g*, Ermitia'ko gezi-mutur eta ertz-ikutudun igekiak; *h* eta *i*, Santimamiñe'ko maruxkak; *k*, mutur'biko zulakaitza (Santimamiñe); *l, m* eta *n*, Ermitia'ko arkaxkañezko langaiak.

ezuñezko arankaziak ikusi besterik ez dago. Os baldañak dira, eta gañera ez len bezela biribilak lau-ertzdunak baizik.

Europa'ren sartaldean Epipaleolitos-garaiak bi aldi ditu: *Azil'*koa eta *Kanpiñi'*koa. Baño Eusko-pirene-mendietan ez zan garai artan guztian, oraindaño



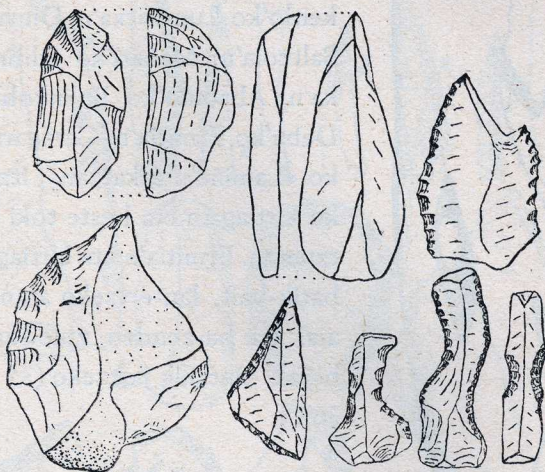
dakigunez, azildar gogolantzea baizik. Kira ořetako gauzak agertu izan dira benepein Kortezubi'ko Santimamiñe'n, Lekeitio'ko Lumentxa'n, Dima'ko Baltzola'n, Mañari'ko Silibranka'n, Abadiño'ko Bolinkoba'n, Deba'ko Ermitia'n, Garagartza'ko «Lamiñe'n eskatzen», Itziar'ko Urtiaga'n eta beste toki batzuetan. Ermitia'n eta Urtiaga'n batik-bait, lau-ertzeko ařankaziak ere ba-zeuden; zulodunak berak, zintzilik jartzeko (35 eta 36 i.).

\* \* \*

36 irudia.-Ermitia'ko azildar ařankazia

Pranko-kantauritar luřaldeetan Protoneolitos edo Leeneolitos garaiak izen berezi bat du: *Astur'*koa; alegia. Orduko olangintza ere zerbait berezia bait-zan. Euskaleřia'n ordea garai ortako gauza gutxi agertu da oraindaño.

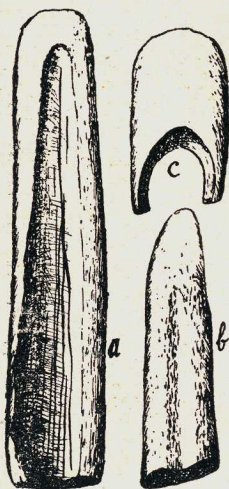
Biafitz inguruko Mouligna'n asturtar suañizko amabi pikotx arkitu zituan Daguin jaunak. Neolitos- edo Arlaban-garaiko luñontzi eta ikatz-mala baten azpian zeuden. Geok ere Santimamiñe'n, azpiko maskor-malan, asturtar-antzeko suañi-pikotx eta ziri batzuek bilatu ginduzten. Baita garai onetako zulodun adar-mutur bat ere (37 eta 38 i.).



37 irudia.-Astur-aldiko (?) ari langintza (Santimamiñe)

Oietzaz gañera ba-dira baita Paleolitos-garaian bezelako tresnak ere, naiz suañizkoak, naiz ezur-zkoak: ertz landutako igeki edo añime luzeak, gezimutur bizkar-zanpatuak, ezur-zko ziritxabalak, eta abar.

Epipaleolitos-garaian Europa'ko sartaldean al-  
daketa aundiak izan zituan gogolantzeak. Baño al-  
daketa oien ikararik ez zan Euskaleñi'raño iritxi. In-  
guruetakoko eñietara bai: kapsa'tar gogolantzea, bere  
añitxikizko langintza eta guzti, asko zabaldu zan.



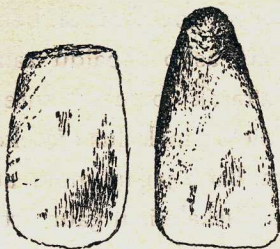
38 irudia.-Ezufeeko  
ziritxabalak (a eta b) eta  
adar zulodun puska (c)  
(Santimamiñe)

Kapsa'tafak bañeatu zuten  
toki oietan makuluak jateko  
oitura. Baño janari mota au  
ez da Euskaleña'n gaur arte  
sartu.

\* \* \*

Neolitos-garaiko ager-  
kaiak Euskaleñi'ko baztar ba-  
tzuetan azaldu izan ditugu.  
Ba-dira Iruña eta Gazteiz'ko  
erakustokietan otañi edo  
ophitazko eta fibrolitozko  
zenbait arlaban-aizkora. Da-  
nak toki banakatuetan arki-  
tuak dira. Batez ere Alaiz-  
mendin, Lumbier'ko arzulo batean, Bakaikoa'n (au  
oso aundia da), Imarkoain'en (luzaeroan 40 neur-  
kin-eunen ditu berak), Kontrasta'n, Gazteiz ingu-  
ruan, Apodaka'n, Faido'n, Araya'n, eta abaf. Oien  
antzeko beste oropengafi batzuek ere arkitu izan

dira San Bartolomela're'n (Gazteiz'tik bertan), Arzeniega'n, La Negresse'n, Sordes'en, Tercis'en eta Sainte Lauzanne'n.



39 irudia.-Apodaka'ko aizkur-labanak (Eusko-Ikaskuntza'ren Erakustokia.—Gazteiz)

Santimamiñe, Lumentxa, Ermitia, Urtiaga eta Baltzola'ko lurmaña batzuek neolitos-garaiko langaiak ba-dituzte: aizkur-labanduak, mañuak, gezi-mutuñak, aiztoak, mutur bizkar-landuak (Paleolitos-aldikoen antzekoak), lur-ontziak (zakar xamañak, batzuek esku-utsez, besteak zume-otar-antzeko eikontzian egiñak) eta abar.

Garai onetako lur-ontziak «arzulo-lantzekoen» <sup>(1)</sup> erako apaindurak zituzten: batzuetan lokafi-antzekoak, beatz ikutuz tarteka zanpatuak; besteetan befiz azkazalez egindako ildotxo eta ebakiak (39 eta 40 i.).

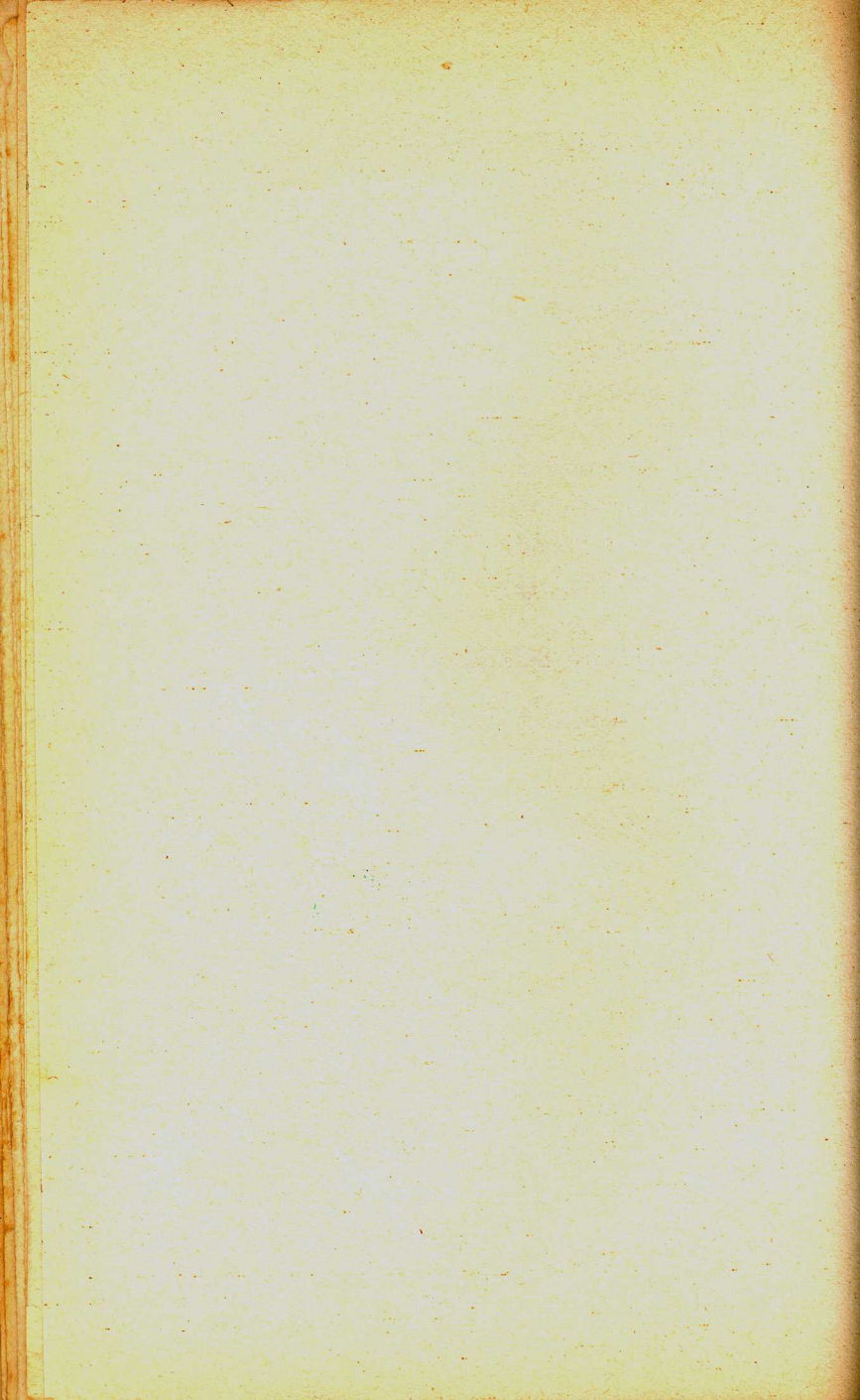
---

(1) «Arzulo-lantzea» España'ren erdiko luraldeetan azaldu eta azitako gogolantze bat zan. Jatofiz Kapsatara bera.

V

ENEOLITOS- BURDINORI- ETA

BURNI-ALDIAK





Europa'ko sartalde luřetan Jesukristo baño bi mila eta bosteun urtez lenagotik asi zan Eneolitos edo Uřaida-aldia.

Burdinori-aldia beřiz bosteun urtez berandua-go asi eta mila urtean iraun zuan.

Ondoren, Burni-aldia igaro zan, eřomatařen za-balkuntzak arteraño.

Paleolitos eta Epipaleolitos aldietan pranko-kantauritařak eizean eta ařantzan zuten beren bizi-bidea. Azkenaldean oso jausi eta beartsu bizi izan ziran luzaro. Ondoren, ordea, geldiro-geldiro abere-zai egin ziran, luřalde menditsuetan beintzat. Ibař-etan nekazaritzako besolanai ekingo zioten noski.

Beraz gizonaren bizierak aldaketa aundia egin zuan garai artan. Euskotařak lantzegai beřiak sortu zituzten, eta erbestetik zetozkienak laxter beretu ere bai. Ořela beren gogolantzea albizitu eta indartu zuten. Gogolantze beři oni *Pirene-lantzea* deitzen diogu, Pirene-mendietan eta bere inguruko luřaldeetan sortu zalako.

Lantze au Euskaleñi guztian zabaldu zan; baita Aragoi'ko ipar aldean ere Kataluni'raño. Prantzi'ko ego-sartaldera beñiz Goien-pirene eta Goien-garonatik beruntz mardul isuri zan. Oraindik ere eñialde oietan, naiz arkeolojizko ondakiñak, naiz toki askoren izenak (euskal-izenak, alegia) Pirene-lantzearen aztarna garbiak dira (1).

Eneolitos-aldian sartaldeko Pirenetan bizi izan ziranen giza-ezuñak ikusi ondoren, aiek ere euskaldunak eta eusko-endakoak zirala esan gentzake.

Ona emen enda onetako giza-ezuñen berezitasun edo izakerak. Geienak burua, ez luze eta ez zabal, ia borobila dute (*mesokefaldunak*). Baldoki irtenak. Lepondoko zuloaren aurre-ertza oso sartua; oregatik euskotañak bere lepoa zutitzen duanean, kokotza bildu xamañik jartzen du. Beko matrale-zuñra estua. Kokotz-mutuñra irtena. Suduñra beñiz luze xamaña eta zoñotza.

Argibide oek adierazten digutenez, oraingo eta Eneolitos-aldiko euskotañen giz-eredua *Almeria'tar lantze'koenagandik* (2) eta beroien ondorengo iber-tañengandik oso berezkatua beti izan degu, bata

---

(1) Barandiaran'dar J. M.: *Etnologia de la Península Ibérica* (Riev'en, XXIV i., 627 of).

(2) *Almeria'tar lantzea* Aprika'tik sortua zan. Almeria'inguruan asko azi eta zabaldu zan, eta Españi'ko alderdi askotara bere eñoak luzatu zitan. Geroztiko *ibertafak* almeriatañen ondorengoak ziran.

11

besteakin Eneolitos-aldi ezkeroztik artu-eman asko izan aŕen.

Garai artan erbestetik Euskaleŕi'ra lantzegai asko sartu ziran. Oŕela dira trikuai edo armorkorak (Portugal'en sortuak noski); joale antzeko edon-tziak; gezi mutuŕen egikera batzuek eta uraida, *Almeria*'taŕen bidez eskutaratuak; gaudiko zenbait izaki eta indaŕenganako sinismen eta gurtzak *ario* taŕen uskurtzetik artuak <sup>(1)</sup>; aŕizko, uraidazko eta burdinorizko aizkoren ereduak ipaŕefietatik geroago etofiak, eta abaf.

Eusko-eneolitos-garaiko oroipengaiak trikuafietan eta aztarna-toki batzuetan arkitu izan ditugu.

Ba'dira trikuafiak Abodi mendin (Salazar ibar-ean), Lindus eta inguruetan (Oŕeaga eta Auriz'tik bertan), Ardaitz'en, Lerate'n (Lekaroz), Alkuŕuntz'en (Amayur'tik laister), Landarbaso'n, Aralaŕ'en, Murumendi'n, Goŕiti'n, Leiza'n, Belabieta'n, Ataun-Burunda mendietan, Altzania'n, Urbasa'n, Entzia'n, Aizkoŕi'n, Elosu-Soraluze'n, Kalamua'n, Salbatieŕa-inguruan (Aizkomendi'n [Egilaz] eta Afizala'n), Elgea-mendin, Gorbea'n, Oiz'en, Badaya'n, Kuartango'n, Gibijo'n eta Aŕnes'en.

Trikuai salak gaurko artzai-saroberik aundi

---

<sup>(1)</sup> Ario edo indoeuropatafak geroztiko gerkataf, latar, *germandar*, eslavotar eta keltataŕen aŕefekoak ziran.

eta ospetsuenak dauden toki berberetan arkitzen dira (Arala'en, Aizkoí'n, Urbasa'n, Entzia'n, eta abar).

Garai artako arkeologizko aztarnak ba'dira *Santimamiñe*, *Jentiletxêta* (Mutriku'n), *Urriaga*, *Surbi* (Araya inguruan), *Salbatierabide* eta Kontrasta'tik bertan dagon *Lamikela*'ko lur-malaetan ere.

Burni-aldikoak (agian lenagokoak) izan bear dute Alda'n, *Santa Teodosi* inguruko arzulo batean oraindik-orain agertu diran lu'ontziak. Baita Oro'ko Andra Mari'ren aldameneko landan eta *Kûtzemendi*'n dauden aztarna-tokiak ere.

*Bizikera*.-Eneolitos-aldian Euskalefi'ko biztanle geienak abeldun eta artzaiak ziran. Baita Burdinori eta Burni-aldietan ere. Itxasaldean, ordea, a'rantza zerabilkiten; eta E'riojan eta Napa'ño'ko egoaldean, nekazaritza.

Trikua'ri sa'lak eta artzai-sarobeak toki berberetan egoteak naikoa adierazten digu garai aietako euskaldun asko artzai ibiltzen zirala.

Etzan orduan lu'ezaz i'ñor jabetzen; ezta etxe edo bizitokiezaz ere. Txabolan bizi a'ren, etzan txabolaren jabe. Au gaur ere onela da artzaien artean. Artzaiak galerazita daukate txabola-ataka giltzaz ixtea, baita txabolagañari telak ezartzea ere, telak jabetasuna adierazten dualako.

Abereak ziran orduko sendien aberastasuna. Ortik dator *aberatsa*, abere asko dituana. Ori bera indo-europatar izkuntz batzuetan ere gertatu da. Aberastasuna eta dirua esan nai duten itzak lenen-gotik abere izenak ziran (lat. *pecunia*=dirua, *pecus*=aberea; alem. *Schatz*=dirutza, lenau aberea; got. *faibu*=abere, diru, dirutza).

Beraz gutxienez eneolitos-garaitik aberatsak eta beartsuak nabarmentzen asi ziran Euskaleña'n, arztantza sortu zanetik alegia.

Lenago etzan dirurik, eta artu-emanak ordañetan egiten ziran. Oraindik ere erleak ez dira diruz saltzen: beste zerbaitez ordaindu bear dira. Au ere aldi aietako aztarna bat da noski.

Zezen, bei, idi, auntz, aari, ardi, txefi, zaldi, zakur, eta abaf, oien adin edo biziaroak izentatzeko erabiltzen ditugun beste itz batzuek, abere oiek aldi artan edo lentxago eziak izan zirala esan nai digute. Geroago eziak izan balira, indo-europatar izenak izango zituzten. Ala gertatu zan beintzat neolitos garaia ezkeroz indo-europatarak beren kutsua sartu zuten beste eñetan. Oregatik abereak ezi eta azitzeko oitura eneolitos-garaia baño lenago emen sortu zala esan gentzake.

Euskotarak orain azitzen duten bei gofi ori antziñan emen bertako mendietan zebiltzan betizuen

+

ondorengoa da. Leendik euskaldunak eiz-lanez eskutaratzen zuten aberearen umeak gero ezi zituzten (1).

Trikuañi asko mendi aundien gañetan daude (Urbia'n, Urbasa'n, Aralar'en, Gorbea'n, eta abar); artzantza neguan ezin litekean tokietan. Ofegatik orduko euskaldun asko, nai ta nai ez, bizitokiz aldakotak izan bear. Udaran goietan, neguan beertan, gaurko artzai batzuek bezela.

Gañera trikuari oiek bata besteagandik alden-duak arkitu oi dira. Biztanleak ere sakabanatuak zeuden nunbait, oraingo txabola, sarobe eta basefitheen eran. Beraz aspaldikoa da Euskadi'n etxe bakanduen oitura. Etxe sail edo eñi bilduen astere-nik beñiz ez da emen garai aietan.

Itxasaldeko euskaldunak arantzatik bizi izan ziran luzaro. Egoaldekoak beñiz nekazaritzatik.

Nekazaria bakañik egiazko langiletzat zeukatela esan liteke. Bere izenak ala adierazi nai duala dirudi beintzat.

*Aitzur* aitze'tik dator. Ba'ziran beraz emen aitzurak, langai oek ariz (aitzez) egiten ziran garaian, eneolitos edo neolitos aldian noski.

Gurdizaleari, eta baita uzta-bei edo uztañ-idiakin lanean dabilenari ere *itzaia* deitu oi zaio, idi-zaia

---

(1) Staffe (Aldolf): *Beitrago zur Monographie des Baskenlandes* (Riev, XVII, 1926, 34 of.).

f

alegia. Idiakin lan egitea baño idizaintza lenagokoa izan zan nunbait.

*Lai*a edo *laña* (*languaia*?) da nekazaritzako beste langai bat. Biortzeko burni-tresna bat da. Eskuz erabiltzen da bera, eta abereak nekazaritz-lanetan asi erazi baño lenagokoa izan bear du. Lur-lanetan maiz erabilia izan da beti Euskaleña'n.

*Bizitokiak*.—Euskaldun asko oraindik arzufoetan bizi izan ziran. Arzulorik etzan tokietan aterpeak eskuz egin bear izaten zituzten. Aterpe oek nola-koak ziran jakiteko ispiñurik obeenak ikazkin- eta artzai-txabolak dirala deritzot. Artzai askok edes-ti-aufeko bizitokietan dituzte beren txabolak. Le-gaire'n (Entzia-mendin) trikuafi zar baten gañean dauka bere txabola German artzaiak. Leiza'ko trikuafi bat beñiz (*Agoritz*-mendin dagona alegia) artzai-txabola izan da luzaroan.

Txabol oek ez dute aldaketa aundirik izan beren sortzetik gaurdaño; itxura eta gai oso efazak eta nastegabeak bait dituzte. Geienak leño-zuzenezko oroi luzea dute, eta bañuna bi zatitan: txapitola edo eskaratza eta sukalde-gela. Añizko orma txiki legorak, eta oen gañean isuribiko estalia, abez, zotalez eta garoz edo iñafez jantzia.

Ormagabeño txabolak ere ba'dira, eta beren isuribiko estalgaña luñean ezaña dute. Oñelakoak

dira egurgin eta ikazkinen txabolak. Sutokia erdian daukate, eta bere inguruan etzauntzak. An etzaten dira ikazkinak, oñak sualderuntz dituztela. Era onetakoak izan bear zuten antziñako euskaldunen bizitokiak ere. Arzuloetan beintzat atarbearen erdialdean arkitu oi dira sutokiak.

*Jazkera.*-Uráida-garaiko jantzien beñi gutxi dakigu. Eta aldi artako euskaldunak nola jazten ziran beñiz ainbat gutxiago. Esku artean geien zerabiltzkiten gaiakin bere soñekoak egingo zituzten noski. Toki askotan aberezaiak bait ziran, eta ardi-, auntz- eta beinañuakiñ beren jantziak tajutuko zituzten. Jantzi oietako batek *soñekoa* zuan bere izena, eta oraindik ere burua ez beste soñ guttia estaltzen duan jantzi zabalari oñela deitzen zaio.

Oñetakoak ere nañuz egiten ziran. Gaurdaño erabili izan dira oñetako edo abarka oek.

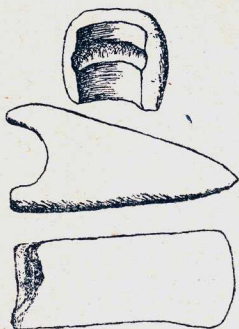
Ari eta jantziki asko ilez iotzen ziran, eta aro onen azkenaldean beñiz baita muñoz eta amukoz ere. Oñelako langintza ba'zala, naikoa adierazten digute Kûtzemendi'ko (Mendiola'n, Gazteiz'tik bertan) lurmaña edo aztarna tokian bilatutako eun-degi-aztakinak.

*Langintza.*-Añizko langai eta beste gauza asko lengo aldian bezelakoak zerabiltzkiten oraingoan ere.



Garai onetan agertu ziran lenengo menastagauzak (eztenak, esku-uztaiak, gezi-mutuak, ufai-da-aizkorak, eta abar).

Luñontzi gauzetan ere tresna beñiak sortu ziran: joale antzeko edontziak; biur-apaingafidunak eta ildotxotuak, luñontzigintzako deztera, eta abar, (41, 42 eta 43 i).



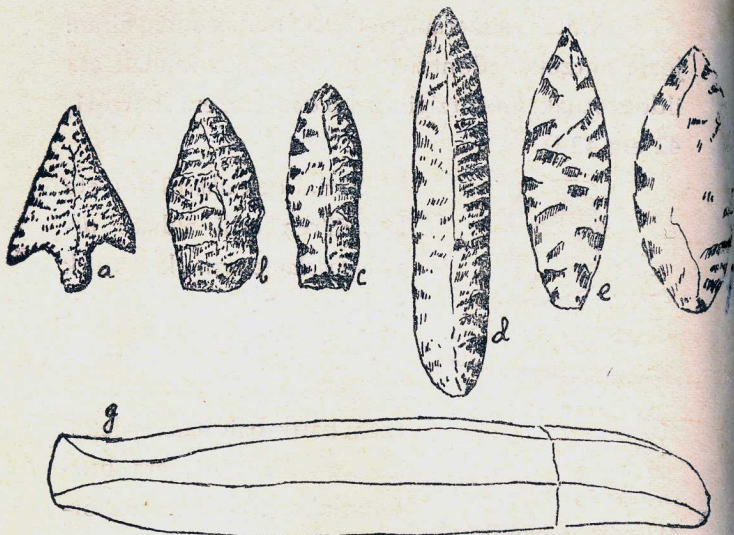
41 irudia.-Balenkaleku'ko (Ataun) arlaban-aizkora. Begi-bafuan ildotxo bat dauka

Beñiki oek almeritar<sup>en</sup> eta Españi<sup>ren</sup> erdi aldeko ar-zulo-gogolantzearen kutsuak ziran.

Beste beñiki batzuek iparaldeko erietatik zetortzen, batik-bait Balenkaleku'ko aizku<sup>er</sup>edua, eta burdiñorizko gerotizko aizkorak.

Eneolitos edo ufai-aldia ezker o igaro ziran, bata bestearen ondoren, burdiñori- eta burdin-aldia. Garai oietako euskaldunen beñi asko oraindik ez dakigu. Iruña'ko erakustokian dagon burdiñorizko aizkora, Arzeniega'n eta Kutxinobaso'n (Ziortza'n) arkitutakoak, Orkatzategi'n (Oñate'n) eta Gernika'n bilatutako aztamakilak eta Ziortza'ko esku-uztaiak (oek ere burdiñorizkoak) aldi aietako

tresnak dira (44 eta 45 i.). Ordukoak izan bear  
dute Salbatieñabide'ko (Gazteiz) soñ-austuen ilo-  
biak, eskuz egindako luñontziak (eltze zulodunak



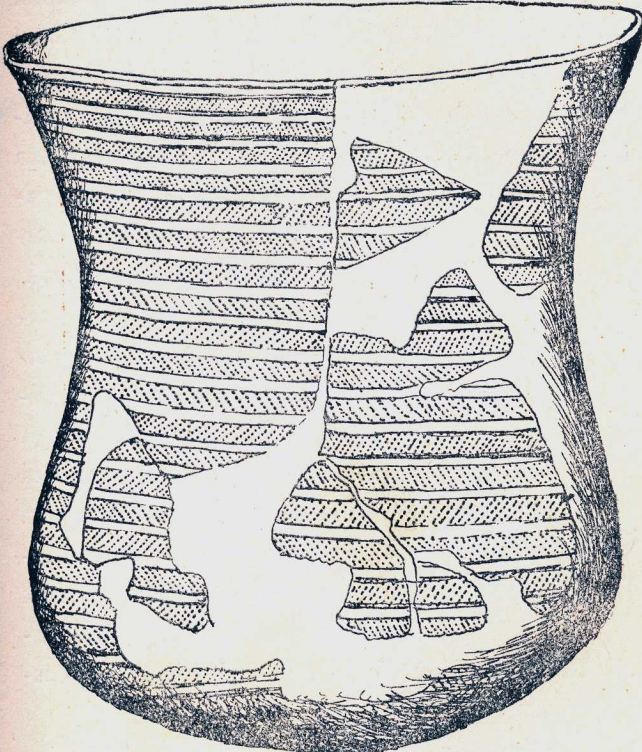
42 irudia.-Eneolitos-aldiko suafizko geziak: a, Uelo-  
guena'ko (Aralar) azkon-mutuña; b, Ermitia'koa; c,  
Jentiletxêta'koa; d, Pagobakoitza'koa (Aizkofi); e, Oi-  
duegi'koa (Aralar); f, Jentiletxêta'koa; g, Gorostiaran'  
go (Aizkofi) aiztoa

eta adardunak txintxilik jartzeko) eta añizko aiz-  
kora eta azkonak.

Burdin-ara

Burdin-aldikoak, batik-bait Hallstatt-aro ezke-  
rozkoak, dira Oro'ko eta Kûtzemendi'ko aztarna to-  
kietan dauden luñ-maña batzuek. Kûtzemendi Gazte-

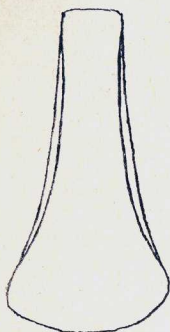
iz inguruko muño baten gañean arkitzen da. Eta bertako ondakiñak itxura dutenez, Soria eta Lo-



43 irudia.-Pagobakoitza'ko (Aizkofi) tregoañian arkitu genduan txilin-antzeko luñontzia

groño'ko keltibertañen gaztelu antzeko eñien bat izan zan toki artan. Luñontzi puska zatar asko

agertu oi dira bere oroian, biur antzeko eta beatez egindako apaingariz tajutuak; baita eutegiko aztakiñak ere, luř-eréz egiñak eta gañera txintxilik jartzeko zulo biz ornituak, eta abar (46 i). Garai berekoak dirudite Salbátieřabide'ko bigařen lurmalan agertu ziran zenbait gauzak, batez ere luřontziak (erátĩluak eta lapikoak), ezuřezko oratz eta



44 irudia. -Zabalaitz'ko (Aizkorri) burdiñorizko aizkora

jostoratzak, eraztunak, oratz-galezkořak, gerestun-beařiak, burdiñorizko oratz eta jostoratzak, eta abar. Aztarnatoki oen antzekoak dira Iruña'ko,—Santa Engrazia'ko (Laguardia) eta Oro-mendi'ko lurmalak ere (47 eta 48 i).

Etxauri'n bilatutako ezpata adarduna, aztamakil-mutuřak, zaldien aokoa, itaia eta golde-mutuřa kelta'tařen eragipenez etořiak izan bear dute noski. Beraz burdin-aldikoak oek ere (49 i). Orain Iruña'ko erakustokian daude.

\* \* \*

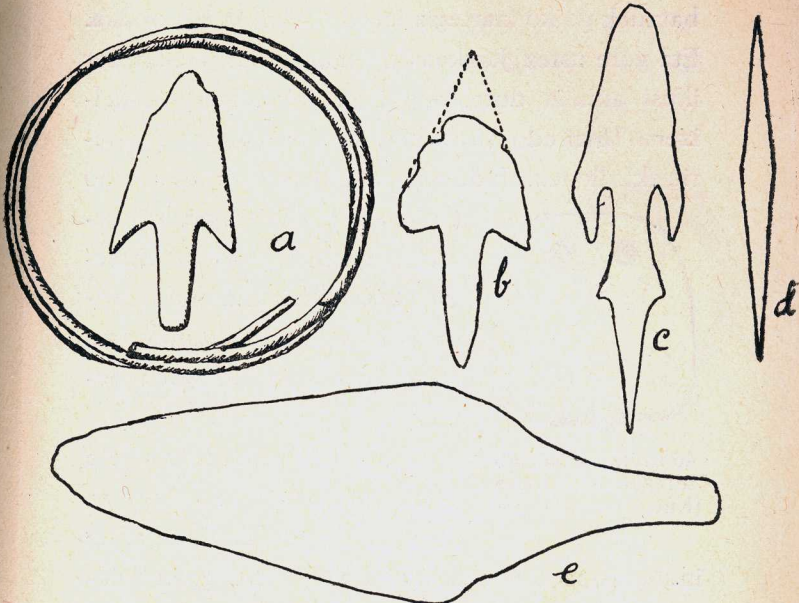
*Uskurtza* edo *erlijioa*.—Megalitos edo uraidaldian <sup>(1)</sup> asi eta keltatařen azken-bultzaraño lan-

(1) Uřaıda-aldiari iñoiz megalitos-aldia deitzen diogu, garai artan Euskaleřia'n aři aundiakin ilobiak egiten ziralako.

X

11

gai eta beste tresnak geldiro-geldiro aldatuaz zi-  
joazten. Baño bitarte ortan bestelako erauntsi  
batzuek ere jazo ziran (gogaizkoak alegia) eta

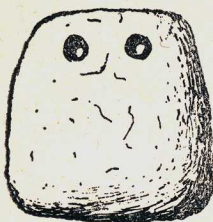


45 irudia.-Eneolitos- eta burdiñorialdiak. Menasta-  
tresnak: a, Lamikela'ko (Kontrasta) aztarnatokian  
arkitutako esku-uztaia eta azkon-mutuía; b eta c,  
Obioneta'ko tregoafian zeuden azkon-mutuía; d,  
Uelaguena'ko tregoafian agertu zan eztena; e, Obio-  
neta'ko tregoafiko aztamakil-mutuía

eusko-gogolantzeari naiko aldaketak eragin ziz-  
kioten. Erauntsi aiek indoeuropatafenak ziran, eta

beaien kutsuak oraindik mardul eta ugari agertzen zaizkigu Euskadi'n.

Euskerazko *ost*, *ortz*, *yurtz* eta oñelako beste itz batzuek goiko izartegia izendatzeko erabili oi dira. Eta gure ustez Jainkoaren lenauko izenarekin zer ikusi aundia dute. Antziñan Jainkoaren euskal-izena *Urtzi* edo *Urtzia* bait zan, Picaud'tar Aymeric'ek dionez. Indoeuropatarak ere Jainkoa edo



46 irudia.-Eutegiko lufezko aztakiña (Kütze-mendi'n bi-  
latua)

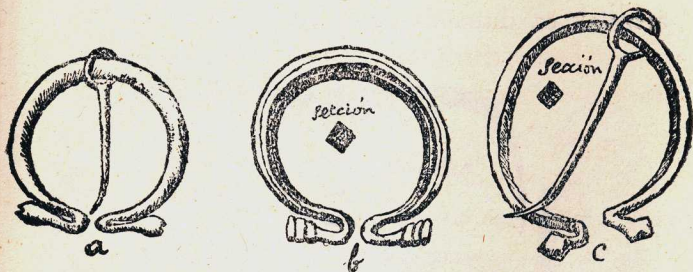
Goieneko Izakia era ortan izen-  
tutzen zuten, *Dyeus* (=izarte-  
gia) berari deituaz. Indoeuro-  
patarak eta euskaldunak gai  
ontan berdin jardun zuten be-  
raz.

Ez da ajolarik *Urtzia* eta  
*Ortzia* (=iñusteria edo ostotsa),  
zenbaiten ustez, bat izan afen;  
indoeuropatar edo ariotarak ere—geroagoan bein-  
tzat—beren *Dyeus* iñusteriaren eta tximistaren ja-  
inkoizuntzat eduki zuten.

Berdintasun oek oraindik auñerago dijoaz: eus-  
kaldunak ere, ariotarak bezela, osteguna izartegiari  
edo izartegiko argiari—beren jainkoizunari—opal-  
du zioten. Egun oñen izenak (*ostegun*, *orzegun*=izar-  
tegiaren eguna; *eguen*=eguzkiaren edo izartegiko  
argiaren eguna) ala adierazten digute, eta ariotarak

osteguna izentatzeko zerabilzkiten itzen ikurpena berbera dute.

Baldin ostegunaren euskal-izenak ariotaŕen izkuntzatik itzuliak ba'dira, oso antziñatik datozki-gula esan gentzake: ariotaŕen izenak zer esan nai zuten ezaguera eŕietan galdu baño lenagotik, agian ariotaŕak zabaltzen asi ziranetik.



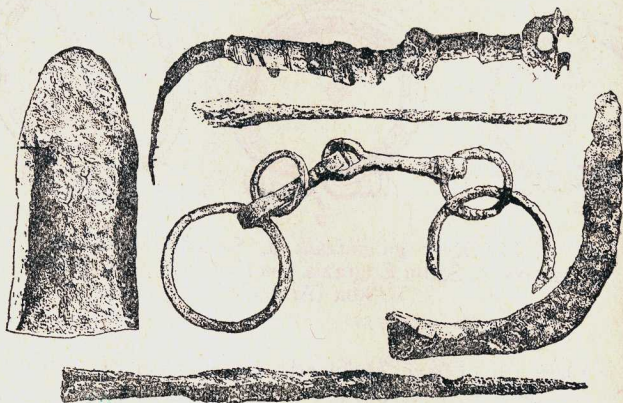
47 irudia.-Oratz galgaitzak: a, Salbatierabide'koa (Gazteiz), b, Santa Engrazia'koa (Laguardia), c, Iruñia'koa (Araba)

Ortz, Ost, Ortzi, Urtzi edo Egu (=izartegia edo izartegiko argia) euskaldunak beren jainkotzat zeukatela naikoa azaltzen zaigu. Eta azken-neolitosaldian bera gurtzen asi zirala esan gentzake; ariotaŕen lenengo gogolantzea, O. Schrader'ek dionez, ordutikakoa dan azkero (1).

(1) *Die Indogermanen*, 17-18 of. (Leipzig, 1919). Ariotaŕen gogamena ez zuten euskaldun danak era batera itzuli: gipuzkoafak *ost*, eta bizkaitaŕak *egu* jaŕi zuten. Oŕegatik euskerak eŕo bi edo geiago ordurako emanak zituala nago.

X

Ostirala ere izartegiari opaldua zegon. Beren izenak (*ortzirala, ostirala eta eguakitza*) ala esan nai digute. Óregatik nunbait egun órek uskurtz edo erlijiozko ikurpen edo kutsua gureganaiño ekañi du. Oraingo sinismen eta oiturak ala azaltzen digute beintzat. Ona emen sinismen eta oitura oetako batzuek: ostiralean lan aundirik ez dala asi bear; artzaiak ez dituztela egun ortan beren sendi eta



49 irudia.-Etxauri'ko burni-tresnak

artaldeak udako sarrietara aldatu bear; erleari etzaiela ezirik kendu bear; emakumeak ez duala auřegin-da geroko *eliz-sartzea* ostiralean egin bear; azkazalak ez dirala moztu bear; zenbait sendakaik ostiralean bakañik indařa izan oi duala; ila ostiralean sartzen bada, egun ortan egiten duan eguraldia, il



+

11

guztian ere izango dala; gaizkiñak, batez ere sorgi-  
ñak, ostiraletan beren batzafak izan oi dituztela,  
eta abar. Ostirala, bada, gauza askotan jai-egunakin  
berdin dijoala ikusia dago.

Eguzkiak izen asko ditu Euskaleria'n. Oietako  
batzuek «Jainkoaren begia» edo egun-argiaren be-  
gia (*eguzkibegi*) esan nai dute, argia eta jainkotasuna  
berdinduaz.

Eguzkiari dagozkion sinismen eta ipui asko in-  
doeuropatar edo ariotařetatik datortzkgunak dira.  
Bera emakumezkoa dala diote ipui oek.

Eguzkia sartaldera izkutatzean, *agur* esaten zaio.  
Toki batzuetan agurka luzeagoa egin oi diote esa-  
naz: *Eguzki amandrea badoia bere amangana, biar etori-  
ko da denpora ona bada*. Zenbait eřitan beřiz *Santa  
Klara* deitzen diote, izen onekin argia adierazi  
naiez: *Zeu zera Santa Klara, euskeraz Argia*.

Antziñan Garagařila eguzkiari opaldua zegoen.  
II ořen izena *Ekhaina* zan (*ekhi*=eguzkia), orain  
*Eguzkiena* (agian *Eguzkigaina*), esango bagendu be-  
zela. Berau gertatu zan indoeuropa'tar eřietan ere.

Eguzki-lorea (*Carlina acaulis*) eguzkiaren irudi-  
tzat daukate toki askotan.

Eguzkiak bezelatsu, eguzki-loreak ere uxatzen  
ditu ilunpe-mamuak edo gaue-gauekoak. Sorgin  
eta tximistetatik etxeak gordetzen ditu. Ortarako,

+

ordea, etxeko atean jaří bear da eguzki-lore bat. Eguzki-egun berezia dan Jondoni egunez, ikuľuko ate batean jartzen ba'da beřiz, eri guztietatik etxe-abereak zaitzen ditu (50 i.). Alan da esaera.

Indoeuropatařak zenbait abenda eta eřiri ezafi zizkien sinismen eta oituretatik, Jondoni egunari dagozkionetako sail galanta Euskaleřia'n ere zabaldu zan. Ona emen aietako bat edo beste: Jondoni goizez eguzkia dantzan irten oi dala uste izatea; urtan murgildu edo belar-intzetan oñutsik ibiltzea, urte guztian gaitzik izan ez dedin; etxeko ate eta leioak eloři-zuri eta lizar-abařez apaintzea, bertara tximistik erori ez dedin, eta abař (51 i.); etarte edo ataria zenbait lore eta belarřez edertzea; lore-belar oek urte osoan gordetzea, beren ura, gaitz batzuek sendatzearen, artzeko; Doniban aureko ařatsean etxe ondoetan eta bidegurutzetan suak egitea; su oetan piztutako belar sortak, mamu gaizto edo gaizkiřak uxatzeko eta izuři eta gaitzak uztatik aldentzeko, soroetara eramatea; su oien gařetik, gaitzik etoři ez dedin, saltoka ibiltzea; Jondoni-zuaitza zei edo enparantzan ipintzea (zuaitz onetan jabeak ez du geiago eskubiderik, berak nai ezta eramán ba'diote ere); Jondoni'ren zenbait baselizetara joan oi diran bidaztiak lore eta belarřezko koroí edo burestunak eramatea; etendunak, etena

+

11

sendatu datzaikioten, aritz baten pitzatutik iru al-  
diz igarotzea, eta abaf...

Orain aipa ditugun sinismen eta oiturak ario  
edo indoeuropataren antziñako uskurtzatik da-  
tortzkigunak dira. Ekain-jai oek zertarako ziran eta  
zer esan nai zuten, berak naikoa adierazten digute:  
suak, burestunak eta loreak eguzki-jainkoizuna  
goraldutzeko; eta Doniban goizean urtatzea eta  
landetako intzetan ibiltzea beriz euri- edo ekaitz-  
jainkoizuna ospatzeko.

Negu-buruari ariotar uskurtzan beste eginki-  
zun eta oitura batzuek dagozkio; eta oitura oiek  
Euskaleñia'n ere noizbait itsasi eta indar artu zuten.  
Orelakoak dira urtezarako suak; «gabonzuzia» edo  
Eguberi aldean sutokian efe oi-dan enboña; etxe-  
abereak garbitzeko, enboñ oren gañetik igaroazi-  
tzea; gabon-gabeko ogia etxeko-jaunak onestea;  
gabon-zafez, amabiak ezkeroz datoñen len-ura ja-  
sotzea. «Eguberi» (=egun edo eguzki befi), eguz-  
kiaren jaiotegunari dagokion izena da. Ariotañen  
zenbait eñik ere neguburuan ba'zuten eguzki-jaiot-  
egun ori.

Eguzkia jainkotzat zeukateleko, ilobi edo tre-  
goañien atakak sortaldera begira jartzen zituzten.  
Ila beriz, burua sartaldetik eta oñak sortaldetik zi-  
tuala, bañuan etzin oi zuten.



Ilargia ere emakumezkoa da eusko mitolojian. Askok, sortaldetik agertzen dan orduko, agur egiten diote, esanaz: *Ilargi amandrea, izerman zer berri?...*, edo beste orielako esakeraen bat. Zenbait tokitan «salvea» ere esan oi diote ateratzen ari dala ikustean. Jainkoa'ren arpegia deitzen diote. Gauzak ugaldtu ta erneerazteko indaia ere ba'duala uste oi da. Lan batzuek ilgoran galazita daude, edo beintzat kaltegarriak izaten dirala uste da (zuaitzak botatzea, txerriak iltzea, eta abar).

Ilberan baño ilgoran iltzea onuragarriagoa dala batzuek sinisten dute.

Ilberian etzaiela erleai ezirik kendu bear ere esaten da.

Lenauko *Urtzi*, *Ortz* edo *Ost*, ekaitzak ekartzen zituan jainkoizun bat zan; ori dala-ta, ba-du jainkoizun orrek inusteri eta tximistarekin zer ikusirik; ala adierazten digute beintzat inusteriak eta tximistak euskeraz dituzten izenak. Ona emen inusteri edo turmoiarenak: *ostots* (ost'en otsa edo zarata); *ostroi* (ost'en orioia?), *ortzantz* (ortz'en otsa?), *ozmin*, *ortziri*, *iortziri*, *iurtziri*, *yurtziri*, *yusturi*, *inusturi*, *inusteri*. Tximist eta onaztaien izenak ba'dute zer ikusirik turmoiarenakin, beren len-zatai begiratzin ba'diogu beintzat. Ona emen izen oiek: *inizitu*, *inezetu*, *onaztu*, *oneztu* (tximista'ren disdira), *ixto*,



oneztaři (oneztu'ren ařia), oňaztař, oňazkař, ozpiňarař  
 (ozmin=turmoia+aři), tximistaři (tximist+aři). Az-  
 ken-zatitzat aři, ař daukaten itz oek lañoetatik luře-  
 ra jauzten dan electro-indařa izendatzen dute;  
 besteak beřiz, laňotik laňora dijoana.

Oňaztařaren euskal-izenak, indoeuropatařen bi  
 mito edo ipui gogorazten dizkigute: Thor'en maľu  
 eta Jupiter'en geziakiko mitoak, alegia.

Euskaleři guztian zabalduak daude bi mito  
 oiek. Oňaztařa berarizko aři bat dala uste oi da  
 (arlaban aizkora, aiztoa edo sukaři-printza); aři ori  
 luřera erortzean zazpi ezstatuz lurperatzen emen  
 da; gero, urte bakoitzeko ezatu bat igoaz, zazpi  
 urteren buruan azaleratzen dala diote. Aři ori da-  
 gon etxera oňaztařik ez emen da erortzen <sup>(1)</sup>.

Toki batzuetan burniorizko zeren bat dala uste  
 dute oňaztařa; beste batzuetan beřiz, burnizkoa  
 dala.

Gaurko egunean ere atalondoan galtzairuzko  
 aizkora jaři oi da auaz gora, iňusteriketan dago-  
 nean, etxea oňaztařetatik zaitu dezan <sup>(2)</sup>.

Ořelaxe ipiňita zegoan burniori-aldiko aizkora  
 bat *Zabalaitz'*ko leize-sařeran (Aizkoři-mendian).

(1) Auxe bera uste zuten indoeuropatařak ere, L. von Schroeder'en  
 idaztlan ageri danez: *Arische Religion*, II, 610 of. (Leipzig, 1923).

(2) Etxe batzuetan beřiz, ortarakoxe, deun-irudien bat atera oi dute.

X

Indoeuropataren sinismen eta oitura oek, gauza beria (galtzairuzko aizkorai) ezak egon azen, oraindik ere bizkor irauten dute. Sinismen eta oitura oiek Euskalei'ra eneolitos aldian zabaldu zirala, emendik atera dezakegu. Orelako sinismenak eta oiturak, izan ere, lenau auzko aizkorai



52 irudia.-Ikazkin-txabola baten saera. Bere atalondan orikusten da aizkora bat, aua gora begira duala. Inusteriketan dagonean jartzen dute ori orela. Onaztariak alderazten dituala esaten dute. Sinismen ori antzian aizkorari opa oi zitzaion gurtasunaren aztarna bat da

erantsiak zeudelarik, geroztiko euskaldunak menastazko aizkorai ezaki zizkioten. Eta aldaketa ori, nai ta naiez, oraindik auzko aizkorak egiaz aizkorak zirana ba'zekiten garaian egin zuten: eneolitos-aldian, alegia (52 i.).

Ariotaeren uskurtzan *Odhin* edo *Wodan* izartegiko jainkoizunaren tokian geroz sartu zan bezela, Euskalei'n ere *Odei* izeneko ekaitz-jainkoizuna sartu zitzaigun antzianako *Urtzi* edo egurats-jainkoizunaren tokian. Ekaitz-lanoa eta *Odei*, batzuetan, berdintzat artzen dira.

Zeanuri'n eta Orozko'n ekaitzen buru dabilen jainkoizunari *Odei* deitzen diote. Ekaitz-lanoa bera da *Odei*. Eriaren aotan mulko beltz borobil bat da

8

11

Odei edo jainkoizun au. Jakiñeko leize batzuetatik irteten emen da. Iñusteria da jainkoizun oren abotsa, *odaiots* (=Odei'ren otsa).

Odei'k lenago aipatu degun *Mari* edo lagun-irudizko lurpetar jainkesarekin ba'du zer ikusirik. *Mari* onek bi seme izan zituan: ona bata, gaiztoa bestea. Gaizto onek ekaitz eta ari-erauntsiak asmatu eta bialtzen omen ditu; onak, ordea, bere aldekoak bizi diran tokietan eraindu egiten diozka. Gaiztoa adiskidetzeko gatz bikor batzuek bota oi dira gora; zenbait tokitan beñiz, Jondoni egunez bildutako belar batzuek eta Eramu egunez be-deinkatutako abaræk atarian eñetzen dituzte.

Azti-itzen indañez Odei'ri beste bide bat artuerazi eta ekaitza uñundu leikela askok sinisten dute.

Zeanuri'ko Ipiñizar baseñiko gizon batek, ari-erauntsiaren bildur zanean, oñelako aztikeri bat Odei'ri egin oi zion. Oñetarako ezkeñeko eskumutuñean uztai-belaña (*Rumex Crispus?*) kuez tatu eta, Odei'ri begiratuaz, zein aldetara jo bear zuan eskubiaz erakusten zion.

Suak ere noizik-bein uskurtz-gauzak in zer ikusirik ba'du, ekain-garaietan batik-bait. Sukaldekosua da, batez ere, benetan dontsua. Su ori *Andra Mari* jainkesaren irudi edo ikuña da. Berari eskeintzen zaizka auri lenengo erortzen zaizkaten or-

X

tzak, eta sutan botatzean onako au esaten da:  
*Andra Marie, otson ortz zâra, t'ekatzan berie.*

Jainkesa oni eta beste jainkoizunezko izakiai eta ilen gogo edo animai ika itz egiten zaie: izkera au bait-da danetan lenagokoena euskeraz.

Ezbeaŕen batez gorputzetik ebaki edo kendu-tako soin-atalak suari eman bear zaizkala uste oi da, eta egin ere alaxe egiten da.

Pertzean edo maskeluan egosten ari dan beiesnea, gañez egin eta sutara erortzen ba'da, gatz ale batzuek edo zaia su ortara bota bear dira; ez du bestela beiak auferantzean esnerik jetxiko.

Noizik-bein enbor edo ilatiak egiten duten menasta-ots me-meaz, suak ezbeaŕen bat adierazten duala uste da. Eta ofelako okefik gertatu ez dedin suari gatza eskeintzen zaio.

Luŕera jausi eta zikindu diran jakiak garbitzeko indara suak ba'du. Ori dala-ta, luŕari ikutu dion ogi-zatia jan auŕetik sauri erakutsi bear zaio.

Ituŕitik gauez ekartzen dan ura mamu gaiztoak edo gaizkiñak kutsutua dagola diote, eta edan auŕetik ilati-mutur gorria bertan sartu bear dala gaitzik sortu ez dedin.

Sukaldeko suak etxea ondoena antzezten digu Onexegatik etxe-luŕak mugatzen dituzten mugarrietan ere ikatz-koskoŕak jaŕi oi dira: sukaldea edo etxea bera adierazi nai bait-dute.



f

11

Olo edo katuren bat berendutzen dutenean baseñitar askok sukaldeko labatzean bi edo iru bira eman-erazten diote. Onenbestez erabat etxekotzat etsi daiteke eta ez da etxetik iges joango.

Kutun-mota asko zerabiltzkiten megalitos-aldiko euskotañak: añilorak, basurde-letagiñak, añiikatz-aleak eta artxuri borobilak. Onelako gauzak arkitu izan ditugu beintzat garai artako ilobietan, eta oraindik ere batzuek erabili oi dira, daramazkiena gaizkiñen eta gaitzen erasoetatik babestu dezaten.

\* \* \*

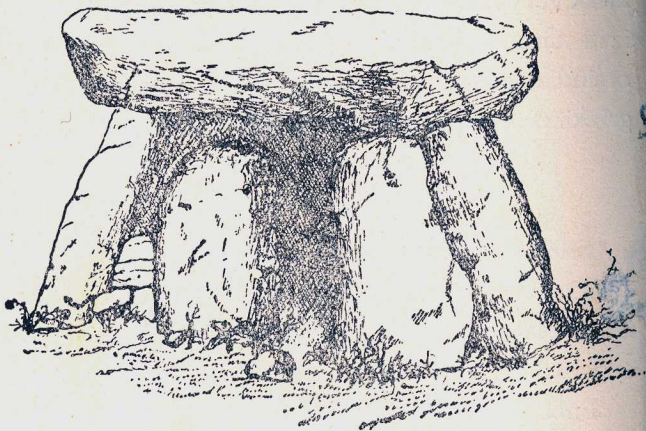
Eñietako uskurtz edo erlijioa ilen gauza eta egintzetan bizikiro agertu oi da. Onengatik, uskurtzen bategaz mintzatzean, berortan suspertutako illeta-oikunik eziñ iñolaz alde batera utzi gentzake.

Eneolitos-aldiko euskaldunak tregoañi edo dolmenak egiteko zaletasun berezia zuten. Añi aundiz tajututako il-obiari esaten zaio tregoañia. Gorputz asko bere bañuan artu letzazke. Landu gabeko añimokorez egiña izaten da geienean. Añi oiek luñean zutik sartuak izaten ditu, eta beroiekin lau leño zuzeneko oroia betetzen du. Mokoñen gañean, añizabal bat edo beste, estalkitzat. Sortaldetik daukan zutikako añia besteak baño laburxeagoa izaten da, eta beroñen eta estalkiaren bitartean utsune bat

f

egon oi da. Au dana sañitan muño edo lur eta aña  
piño batez inguratua egoten da (53 eta 54 i.).

Tregoñiaren luzearoa sortaldetik sartalderantz  
dijoa. Beraz sañerako aña aurkez-aurke sortaldeari  
dagokio. Gorputzak luzeka etzinik jartzen zituz-  
ten, burua sortaldetik eta oñak sortaldetik zirala.



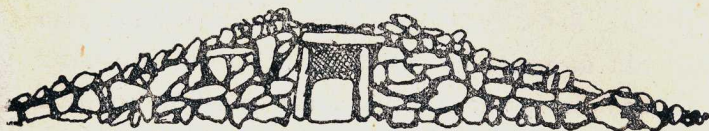
53 irudia.-Aizkomendi'ko (Egiláz-Araba) tregoña

Len adierazi degun bezela, ordukoak Eguzkia gur-  
tzen zutela dirudi.

Ilondoko bizitzarako oniritzen zan edariren ba-  
tez betetako lur-ontzi batzuek soñaren alboan  
ipintzen zituzten. Zenbait kutun eta izkiñu ere an  
soñaren ondoan jartzen ziran, gorputza beren in-  
dañez babestu zezaten. Ortarako ziran tregoñaie-

tan arkitu izan ditugun aiztoak, suañizko eta ufai-  
dazko azkonak, añizko aizkorak, eta abar... Éraus-  
tuen il-obietan ere gauza berakaz eta ardura ber-  
dintsuz eortzen zituzten gorputz-érautsak.

Tregoañiak gañetan, lepakaetan, añate ingurue-  
tan eta ibar batetik besterako bideak alkartzen di-



54 irudia.-Artekosaro'ko (Urbasa-mendi—Napaña)  
tregoaña

1 tokietan arkitu oi dira geinean. Eta au ere in-  
doeuropatañen kutsukoa dala esan leike: berak bait  
zituzten bidegurutzekin zer ikusi aundia zuten  
sinismen eta egikunak. Sinismen eta egikun oetako  
batzuek gaurdaño ere iritxi zaizkigu. Izan ere, ilak  
bidegurutzetan agertzen dirala uste dute askok;  
gorputzak eleizara edo iltegira daramazkitenean,  
bidegurutzetan ildakoen gogo-alde otoi egiten da;  
ildakoen oe-lastaira bidegurutzetan éretzen da; San  
Juan-suak ere bidegurutzetan pizten dira, eta zen-  
bait sendaketa-oikun oñelako tokietan egiten dira.  
Oro bat, ilai idi edo aarikia eskeintzea, ogia eta ar-  
gizaia il-obi gañetan jartzea eta abar, ziur-ziur in-  
doeuropatañen kutsukoak dira.

Īlobiak bizi-lekuetan edo beoien aldamenean eraikitzen ziran. Tregoañiak artzai-saroitarako aukera-aukerakoak diran tokietan arkitzen dira, eta *Jentiletxêta* (Mutriku'n), *Oialkoba* (Abadiano'n), *Lamiñen eskatza* (Garagartza'n) eta *Urtiaga*'ko ar-zuloe-tako ĩ-obiak ere bertan bizi izan ziranen garaikoak dira. Beren bizi-lekuan edo beintzat aldamenean ĩlak lurperatzeko oitura au agian eneolitos-aldia baño lenagotik datorkigu. Eta gaurdaño ere iritxi zaigu: beren etxe egalpean—ituzupean alegia—bataiatu gabekoen gorputzak lurperatzen ikusi izan bait-ditugu (<sup>1</sup>). Oitura oneri dagozkie tregoañigaraitik datortzkgun beste sinismen eta oikun batzuek: etxeari edo iltegiari iru bira ematea txara dala uste izatea, eta bira oiek ematen dituana gaizkiñak eramaten dutela sinistea; ĩlen gogoai eskenitako opariak gabeen etxeko leioan, atealdetik, eukitzea; etxeko ĩlobira eramaten diran oparien zati bat ildako animak aitzen dutela uste izatea; ĩleneguneko gauaz etxeko leioetan argiak piztea; bizi

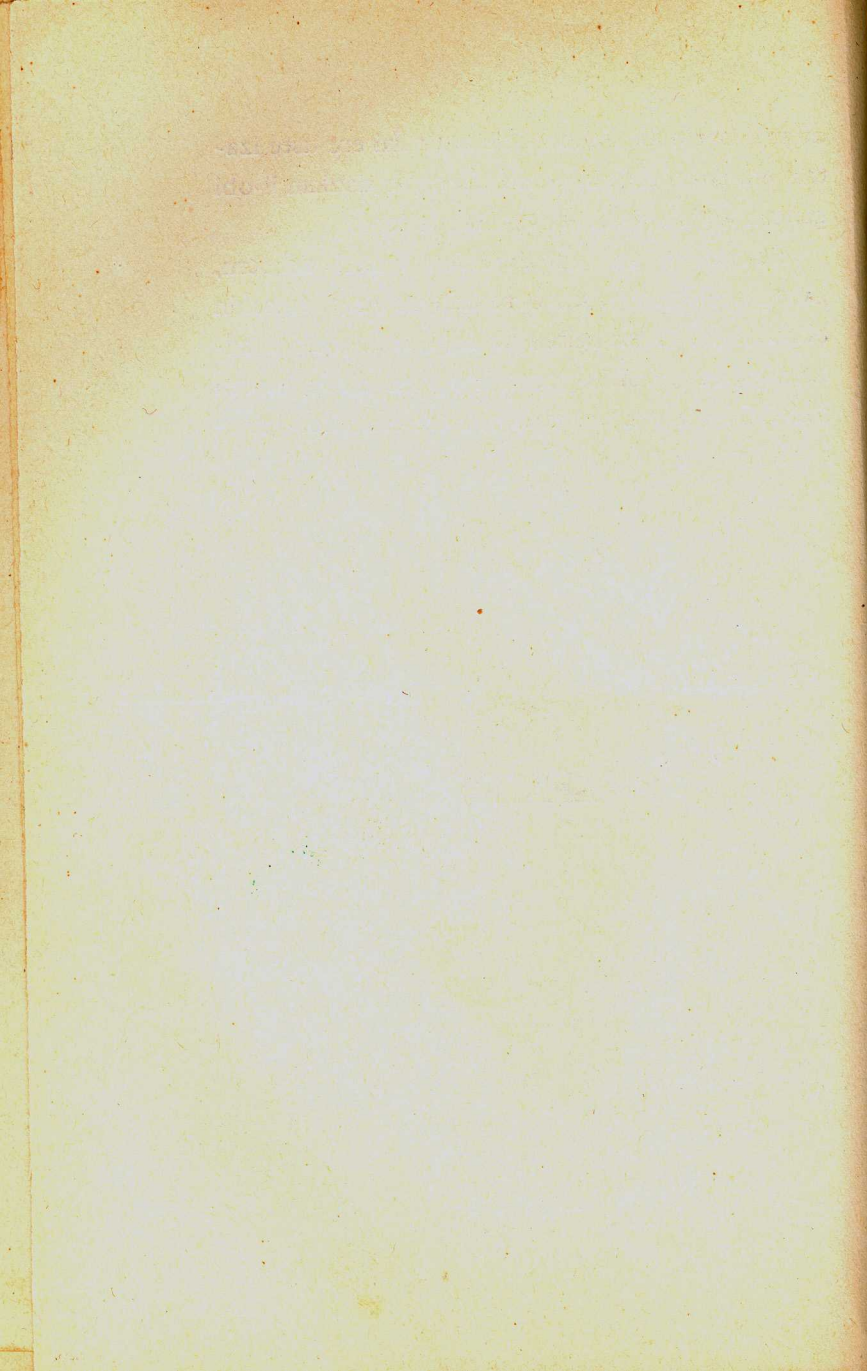
(<sup>1</sup>) Eri batzuetan diotenez, bataiatu gabe iltzen diranak beren etxe-egalean edo etxe-inguruko baratzan lurperatu bear dira. *Baratzak* lenau iltegia esan nai zuala uste det. *Jentilbaratza* izena duan tontor batean jentilak lurperatuak izan zirala esan oi da Ataun'en. *Pordonbaratza* du izena Ernio'ko tontor batek ere. Toki oietan, ordea, erabiltzeko luřik ez dalarik, ezin zegokean oraingo erako baratzarik. Mendietan dauden afiz inguratuta ko erlo biribił batzuei Oiartzu'en *Mairubaratzak* deitzen dizkiete. Aietan *intxiuak* (mitologizko izaki batzuek) lurperatuak izan zirala diote. Orela-ko erloari Arano'n *Jentilbaratza* deitu oi zaio. Beren oroiak txikitxoak dira orain oi diran bezelako baratzak izateko.

diranai bezin beareko zaiela argia ilai ere uste iza-  
tea, eta eriko eleizan etxe bakoitzak daukan il-obi  
gañean argiak piztu eta opariak jartzea.

Sukaldeko sua ez aitzearen basefi askotan,  
gauetz apalondoan, sua bere txingar eta suautsakin  
bildu oi da. Orela egiten ba'da, ilen gogoak sukala-  
dera gabez pozaren-pozez etortzen dirala esaten  
dute. Oitura eta sinismen oek ere eneolitos-garai-  
koak izan bear dute.

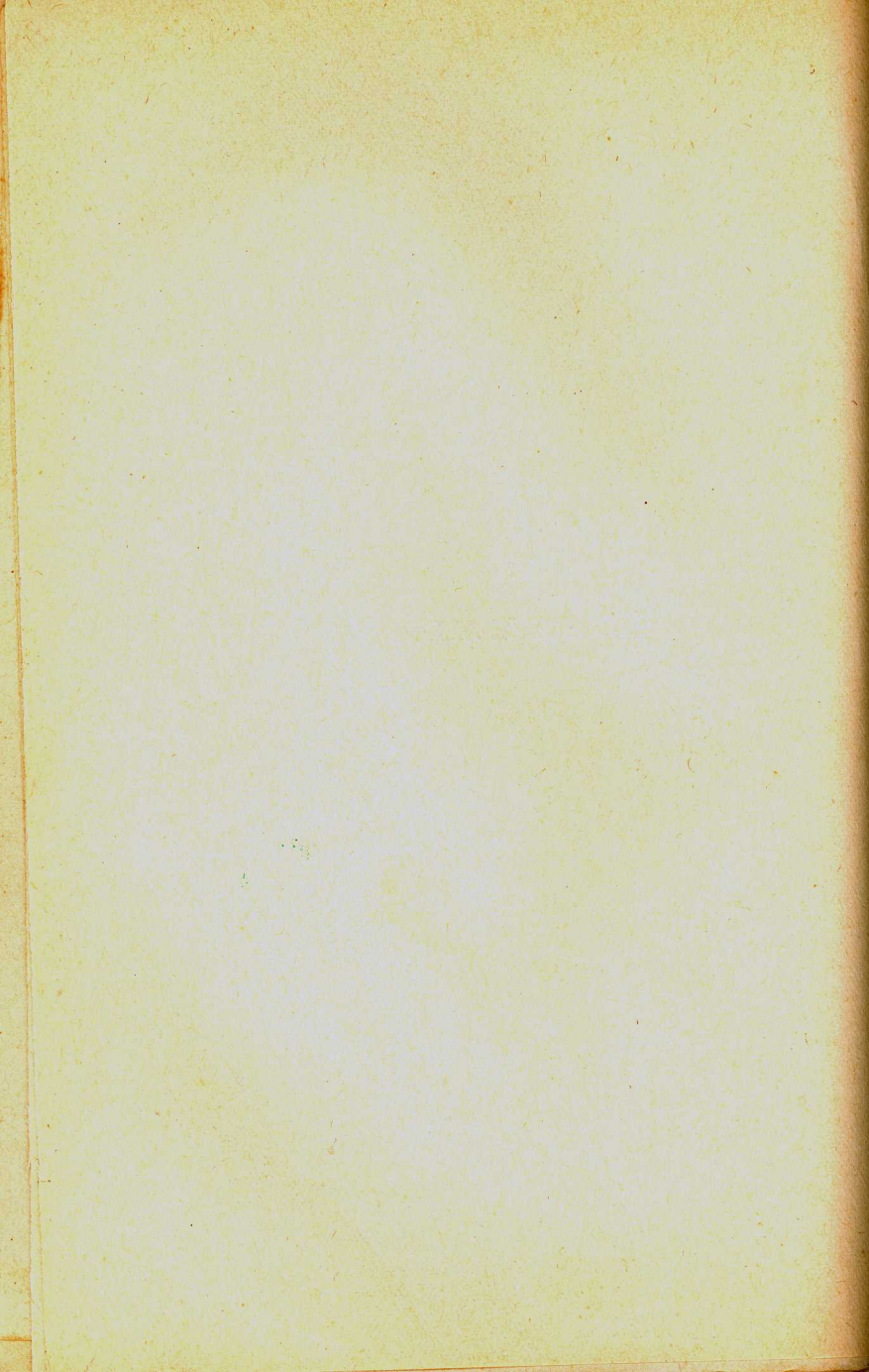
Talka





VI

EĀOMATZE-ALDIA





+

Pireneetañak, beren gogolantze bereziarekin, batik-bat sartaldeko Pirenee-mendietan iraun zuten. Aldaketa aundirik gabe luzaroan. Alik eta edesti-garaian lau adreritan urgalduek agertzen zaizkigun arte. Lau adreri oiek baskonak, barduloak, karistioak eta autrigonak ziran. Eta atzenik, danak batera, euskaldunen izena artu zuten.

Eneolitos-aldia ezkerro Euskadi'n eñaldaketarik izan dan azteñenik ez da oraindano azaldu.

Ibertañak, pireneetañen alboan egon ziran. Ez zioten, ordea, egoaldetik Ebro'ko ibar-zelaiari gañez egin. J. K. aũreko III gizaldi inguruan goiko Aragoi'n Prantzi-aldetik sartuak izan bear zuten (*jacetani*). Sartaldetik beñiz Santander'ko luñetan eta Asturias'ko sortaldean (*kantabri*) egon ziran. NE. aldetik Akitania beretu zuten. Baño lenagotik Akitania'n zegon eusko-gogolantzea ez zan oñegatik erabat galdu. Ango toki askoren euskal-izenetan iraunerazi zion bere kutsuari. Eta geroago *gaskoin* izenagaz beñiro azaldu zan.

+

Keltak J. K. baño 600 urtez lenago Ořeaga'tik igaro ziran. Euskaleřia'n gelditu gabe joan ziran nunbait: beren izkuntzaz usandutako toki-izenik ez bait-da Euskadi'ren bařunaldean. Geienaz ere gudarako toki egokien batzuek berenduko zituzten. Au da beintzat gure ustea. Eta naiz Etxauri'n arkitutako kelta-aztarnak, naiz *Uxama Barca* (Osma, Valdegobia), *Deobriga* (Puentelařa) eta beste kelta-antzeko uri-izenak orixe-edo adierazten digute. Kelta-sail bat (*berones*) Eřioja'n, Kameros-eta Kantauri-mendien bitartean, gelditu zan. Beren uriak, Ptolomeo'k dionez, *Varea* (Varia, Logroño'tik bertan), *Tritium Metallum* (Tritio, Najera-aldean) eta *Oliva* (Leiva, Haro'tik N W. aldera) ziran. Gazteiz' inguruko *Kůtzemendi* eta *Salbatieřabide'n* azaldu izan diran kelta-kutsuak, Eřioja eroso egon-ta, andik sortuak izan zitezkean.

\* \* \*

*Baskonak* oraingo Napar-luřetan, gutxi gorabera, bizi ziran. Berenak zituzten *Oearso* (uri eta muřo), itxuraz oraingo Oiartzun; *Vasconum saltus* (Oiartzun, Irun eta Ondařabi dauden sakana, oraindik napar-izketa egiten dan tokia); *Aracelum* (Ara-kil); *Alantone* (Atondo?); *Pompailon* (Iruņa); *Iturisa* (Aurizpeři-inguruan); *Summum Pyreneum* (Ibaņeta'tik

+

11

N. W. aldera); *Andelus* (Andion); *Tarraga* (Lařaga); *Cascantum* (Kaskante); *Cara* (Santakara); *Mouskaria* (Tudela); *Ergavica* (Milagro?); *Iluberritani* (Ilubefi edo Lunbier'tařak?); *Setia* (Egea); *Alavona* (Alagon); *Bitouris* (Etxauri'ko aran-zelaian dagon Bidauřeta?); *Cournonicum* (Oya de Cornava, Los Arcos'tik bertan); *Graccurris*, lenago *Ilurcis* (Araziel, Koreřa-aldean) eta *Calagurris* (Kalahořa). Berena zan Jaka ere, Ptolomeo'k dionez.

\* \* \*

*Barduloak* baskonen sartaldetik zeuden, eta ia Gipuzko guztia eta Araba-alderdi bat berenak ziztuzten. Barduloen uriak ziran *Gebala*, *Gabalaika*, *Menoska*, *Tabouka* eta *Vesperies*, zein tokitan zeuden garbi ez dakigu bařno. Baita berenak ziran *Tritium Tuboricum* (Motriko), *Tullonium* (Alegi Dulanzi'ko) eta *Alba* (Araya-inguruko *Abaiz* edo *Albeniz*).

Barduloen egoaldiko muga Kantauri-mendia zan, gure ustez.

\* \* \*

*Karistioak* barduloen sartaldetik zuten beren luřaldean.

Bi adreri oien mugak, Deba-ibai eta ibařean gora zijoazen; gutxi-gora-bera orain giputz-izkuntza

+

eta bizkaiera banakatzen diran lefoan. Gorago be-  
fiz Arlaban'go lepotik, Gazteiz'ko landan zear,  
Trebiño-mendietaraño iristen ziran. Karistioen sar-  
taldeko mugak Nerbion-ibaia, Orduña'ko aitzia eta  
Arkamo-mendia zirala dizkiegu. Eta egoaldekoak  
beiz Miranda'ren ipaíaldetik Trebiño'ra zijoazela  
uste degu.

Karistioen uriak ziran *Suessatio* (Armentia? Sal-  
batieíabide? Zuazo?), *Beleia* (Iruña?) eta *Toullika*  
(Tuyo?).

\* \* \*

*Autrigonak* karistioetatik sartalderuntz zabal-  
duak zeuden, batez ere Enkartazioeta'ko luéetan  
eta Mena-, Losa- eta Gobi aranetan.

Beren uriak ziran *Uxama Barca* (Osma) eta *Deo-  
briga* (Puentelaía? Kabriana?).

\* \* \*

Beste eusko-eríalde aundietako bat Akitania  
zan. J. K. baño 600 urtez lenagotik asi-ta, aírezkero  
iber'taíen mendean egon ba-zan ere, ez zuan bere  
euskal-kutsua galdu. Euskal-oiturak eta izkera be-  
nepein toki askotan galdu gabe zaitu zituan.

\* \* \*

X

11

España'n eta Galie'tan e'omata'ak beren zabal-  
ketai ekin zioten ezkeru, Eusko-pirene'en inguru-  
maiak bereala lateldunen bizikerara biurtzen asi  
ziran.

E'omata'en izkuntz eta gogolantzeak omen  
aundia artu zuten aien artean, eta Euskadi'ko lu'al-  
derik agirienetan ere zerbait ba'ateu ziran.

Zabalkunde onetarako guztiz egokiak gertatu  
zitzaizkiten e'omata'ai berak Euskale'ria'n ebakita-  
to bideak; batez ere, Araba, Napa'ño eta Akitania'n  
zear, Astorga'tik Burdigal'era zijoana beintzat.

Bide onetan zeuden *Deobriga*, *Beleia*, *Suessatio*,  
*Tullonium*, *Alba*, *Aracelum*, *Alantone*, *Pompailon*, *Ituri-*  
*ssa* eta *Summum Pyreneum*. Uri eta toki oietan eta  
bitarteko lu'etan e'omata'en eta beren gogolan-  
tzearen oarkun edo ezagunga'ri aldintsuak agertu  
izan dira.

Kabriana'n (anzi'ñako Deobriga'n alegia, edo  
u'rutigabe), Cean Bermúdez'ek dionez, e'omata'  
etxe bat arkitua izan zan. Lurgai'ñak mosaikoz egi-  
ñak zeuzkan, lau urte-aroen irudiz edertuak eta  
gerka-le'ro zuriz, naiz beltzez, berdez, oriz eta go-  
ri'z apainduak. Baita kristal-margotuz egindako Dia-  
na jainkoizun eiztariaren irudi bat ere antxe zegon.  
Ga'ñera urak artzeko ezkotegi edo a'askak, Traja-  
no eta Konstantino'ren zizak, arzabal-idatziak,

idazkunak, pilarak, ilobiak eta Ninfai eskiñitako opafi bat <sup>(1)</sup>.

Iruña'ko muñoan, ustez anziñan *Beleia* egon zan toki artan ere aztarna ugari eta benetakoak azaldu dira, batik-bat beintzat mosaiko eta arzabal-ida-tziak, Augusto'ren zizak, skulptura eta architectu-razko zenbait zati, alesiak, etxe-ormak eta Zadoña-gañean dauden bi arzubiak (55 eta 56 i.). Orelako-xe aztarnak azaldu dira Armentia'n eta Salbatieña-diden ere: *Suessatio* egon zan tokian alegia, zenbai-tek uste duanez benepeiñ. Albeniz'en ere (*Alba* inguruan noski) ba-ziran eromataren ezagungariak. Napaño'ko Iruña'n beñiz mosaikoak, itxas-zaldi eta ezpatalarien irudiz apainduak; gañera *Ceres* jainkoi-zunaren irudia, *Juno* jainkearen buru bat eta *Mer-kurio*'ren iruditxo bat, danak tupikizkoak; opafi bat, ilafi bat, Adriano kaisar'en zizak, eta abaf <sup>(2)</sup>.

\* \* \*

Astorga'tik Burdigal'erako bidean ez ezik, bes-te eusko-alderdi geiagotan ere eromatar gogolan-tzearen oroigaiak agertu izan dira, batik-bat Ara-

---

(1) Opafi au oso txikia da, eta orain 8 urte dala Gazteiz'ko Ajuria'ta-fen etxean ikusi nuan.

(2) Julio Altadill: *De re geographico-historica. Vías y vestigios roma-nos en Navarra* («Homenaje a D. Carmelo de Echegaray». San Sebastian, 1928).

X

11

ba'n, Napaó'an eta ipaáldeko Euskadi'n. Ona emen toki oietako batzuen izenak: Basabe'ko Urbina, Arzeniega, Foronda, Dulanzi'ko Alegi, Arkaya, Kontrasta, Angostina eta Laguardia Araba'n; Marañon, Mues, Gastiain, Barbarin, Añoniz, Andion, Santakara, Erokaforte eta Liedena, Napaó'an; Gordexola, Morga eta Forua, Bizkaia'n; Oiartzun, Gipuzkoa'n; Hasparne, Ataátze eta Eskot, ipaáldeko Euskadi'n.

\* \* \*

Arkeologizko ondokiñak adierazten digutenez, éromatar gogolantzeak Euskaleí'ko landa eta luralde agirietan indar aundia artu zuan, bideak ebakiaz eta egipenak ugalduez, batez ere ituñiak, urbideak, urberotegi edo termak, ilobiak, txadonak, etxe eta erti-lanak. Gauza oek lenengo eunkitik laugaíeraño jaso ziran.

Aipa ditugun toki aietako batzuek gaur baztaíuts eta bakartegiak baño ez dira. Eta bertan gaurdaño iraun duten anziñ-atalak éromataren garaian etxebilduzko uri batzuek emen ere ba'zirala darakuste. Itxura ortan ageri dira beintzat Kabriana, Araba'ko Iruña, Salbatieábide, Napaó'ko Iruña eta beste.

\* \* \*

*Ta/ku*

2

Uskurtza.-Éfomataren ondakiñ asko idazkunez eta irudiz jantzitako ilen arzabalak eta opafiak izan oi dira. Sařitan eguzki eta ilargiaren irudiak darabiltzkite. Eguzki- eta ilargi-mitho'ak orduko eusko-sinismenetan zer-ikusi aundia izan nunbait. Eta gaurko etnografi edo eřijakintzan argitzen zaizkigun zenbait antziñatikako aztarnak ere berau adierazten digute (57 i.).

Ildakoen gogoak jainkoizunak ziran, orduan uste zanez. Óřegatik opalitz asko ildakoen gogoai (*diis manibus*) eskiñiak daude.

Baita edozeiñ eři-multxo, muño edo toki ere jainkotzat artu oi-zan eta jainko bezela gurtzen zan. Hasparne eta Kabriana óřela gurtuak izan ziran, bertako idazkunak diotenez.

Emengo idazkunetan eromatar jainkoizunak iñoiz aipatzen dira. Ona emen batzuen izenak: *Tutela* (Araba'ko Iruña'n), *Ninfa* (Kabriana'n eta Araya'n) eta *Marte* (Napaño'ko Iruña'n).

Éfomataren skulptu-lanetan gogoangariak dira Iruña'ko Konptos-erakustokian dauden *Juno*'ren burua eta *Ceres*, *Merkurio* eta Larunbe'ko *Venus*'en soñ-irudiak.

Emen bertako jainkoizun batzuen ezaupideak ere ba'ditugu. Euskal-jainkoizunak ziran Laguardia'ko *Useae* jainkeak, Kabriana'ko *Uvarna*, Artze-



X

11

niega'ko Sandao Vim... mburo, Alegi Dulanzi'ko Tullonio, Angostina'ko Baelisto, Barbarin'go Stelatise, Oiartzun Aebelteso (?) edo Ulbelteson eta Aranhe'ko Herauscorritsebe (?).

Jainkoizun oietako bakoitzaren egitekorik ez dakigu. Ezta eromatar jainkoizunak berak ere, euskal-adimenetara sartzean, zer ikur artzen zuten.

Ustezko izaki oien ugaritasun eta ezberdintasunak berak, eta oietako batzuek erbesteetan duten ikurpenak eta gure artean oraindik dauzkagun ordutitako ipui eta sinismenak, ordea, naikoa erakusten digute urtzi askoren gurgintza zerabilteela gure aurreko euskaldunak.

Gañera gaudiko indararak jainkotzat zeuzkaten, eta gauza guztiak gogodunak zirala uste zuten.

Erromatarren aldiko uskurtz-aztarna asko arkitzen dira oraingo kristau-eliz eta baselizetan. Esan liteke ziñeskeen txadon-gañetan egiñak daudela. Ofela dira Morga'ko Doneztebe, Forua'ko Martin deuna, Kabriana, Basabe'ko Urbina, Irzio'ko Donepale, Luzkando, Uralde'ko Andre Mari (Kutxo'tik bertan), Pangua'ko Gines deuna, Assa'ko Andra Mari, Laguardia'ko Engrazi deuna, Iruña'ko Donela, Astegieta'ko Martin deuna, Margarita'ko Tomas deuna, Atxa'ko Mikel deuna (Gobeo'n), Foronda'ko Martin deuna, Armentiako Ander deuna, Okariz'

X

ko Mikel deuna, Eñoman deuna, Albeniz'ko Andra Mari, Araya'ko Kepa deuna, Arzanegi'ko Andra Mari (Ilarduia'n), Angostina'ko Bartolome deuna, Gastiain'go Donosti, Elizmendi'ko Andra Mari (Kontrasta'n), Añoniz'ko Mikel deuna, Martin deuná'ren baseliza (Iruña'tik bertan), Bilaba'ko Irutasuna, Eslaba'ko Kutze deuna, Galipienzo'ko Doniban, Andion'go Andra Mari, Andreañaga'ko Andra Mari (Oiartzun'en), Aranhe'ko Madalen deuna, Hasparne'ko eliza eta beste eliz eta baseliz asko.

Euskaleñi'ko txadon eta basatxauno geienak Leen-elizan oi ziran deikun edo izenak dituzte. Oregatik txadon-aldaketa au kristau-aldiaren aurreneko eunkietan jaso zala uste degu.



job m.

11

## EUSKO-EDESTIAURÉ'KO GAIA DARABILKITEN IDAZTIAK

---

Aguirre (Andrés de) - *Tres nuevos dólmenes en Alava* (Euskal-Erriaren alde'n, 1919'garéngo Azaroa'n).

Apráiz (Julián) - *Los dólmenes alaveses* (Euskal-Erria'n, XXVII i., 431 of.; XXXIV i., 43 of.; XXXIV i., 187 of.; XLIV i., 16 of.); *Discurso acerca de los dólmenes alaveses* (San Sebastián, 1905).

Aranzadi (Telesforo de) - *Los gentiles del Aralar* (Bilbao, 1919); *Síntesis métrica de cráneos vascos* (Riev'en, XIII i., 1-337 of.); *Cráneos de Guipúzcoa* (Asociación Española para el Progreso de las Ciencias. Congreso de Madrid).

Aranzadi y Ansoleaga - *Exploración de cinco dólmenes del Aralar* (Pamplona, 1915); *Exploración de catorce dólmenes del Aralar* (Pamplona, 1918).

Aranzadi, Barandiarán y Eguren - *Exploración de nueve dólmenes del Aralar guipuzcoano* (San Sebastián, 1919); *Exploración de seis dólmenes de Aizkoñi* (San Sebastián, 1919); *Exploración de siete dólmenes de Atáun-Borunda* (San Sebastián, 1920); *Exploración de ocho dólmenes de Alzania* (San Sebastián, 1921); *Los nuevos dólmenes de la sierra de Encia* (San Sebastián, 1922); *Exploración de diez y seis dólmenes de Elosua-Plazentzia* (San Sebastián, 1922); *Exploración de seis dólmenes de Urbasa* (San Sebastián, 1922); *Grutas artificiales de Alava* (San Sebastián, 1923); *Exploración de cuatro dólmenes de Belabieta* (San Sebastián, 1923); *Exploraciones de cueva de Santimamiñe I y II* (Bilbao, 1925 y 1931).

A

Aranzadi y Barandiarán - *Exploración de ocho dólmenes de la sierra de Aralar* (San Sebastián, 1924); *Exploraciones prehistóricas en Guipúzcoa los años 1924 a 1927: Cavernas de Ermitia, Arbil y Olatzaspí, dolmen de Basagañ (Murumendi) y caverna de Irurixo* (San Sebastián, 1928); *Exploración de los dólmenes de Auritz (Burguete) y Aurizpeñi (Espinal)* (gertu-bidean); *Exploración de los dólmenes de Gofiti* (gertu-bidean); *Exploraciones de la cueva de Santimamiñe III* (gertu-bidean); *Exploración de la cueva de Lumentxa* (gertu-bidean); *Exploración del abrigo de Silibranka* (gertu-bidean); *Exploración de la cueva del Polvorin en Carranza* (gertu-bidean); *Exploración de la caverna de Bolinkoba, etc.* (gertu-bidean); *Exploración de la cueva de Urtiaga* (gertu-bidean); *Nuevos hallazgos de arte magdalenense en Vizcaya* (*Anuario de Eusko-Folklore'n*, 1927).

Arnaud Détróyat - *Notice sur les stations de l'âge de la pierre découvertes jusqu'ici autour de Bayonne* (*Bull. Soc. Sc. et Arts de Bayonne*, (1877-1878).

Bañaibar (Federico de) - *Los dólmenes de Alava* (*Euskal-Erria'n*, II i., 207 or. San Sebastián, 1881).

Barandiarán (José Miguel de) - *Prehistoria vasca. Monumentos del Aralar guipuzcoano* (*Euskal-Erriaren alde'n*, 1916'garéngo Uria'n).

*Resumen de la prehistoria del país vasco* (discurso) (Vitoria, 1917); *El arte rupestre en Alava* (Zaragoza, 1920); *La religión des anciens Basques* (Enghien, 1923); *Nuevos monumentos prehistóricos del país vasco* (*Riev'en*, XV, 1924, 239 or.); *Estaciones megalíticas en Navarra* (*Riev'en*, XVII i., 1926, 358 or.); *Las cuevas de Jentiletxêta* (*Anuario de Eusko-Folklore'n*, VII, 1927); *Los dólmenes de Landarbaso* (*Anuario de Eusko-Folklore'n*, 1928, VIII); *Los monumentos prehistóricos* (*Mitología del pueblo vasco'n*, II i., 65-100 or.); *Investigaciones prehistóricas* (*Anuario de Eusko-Folklore'n*, XII, 1932); *Etnología de la Península Ibérica* (*Riev'en*, XXV i., 1934).

Becerro de Bengoa - *Los dólmenes celtas* (*Euskal-Erria'n* III i., 154 or.).

X

11

Bosch Gimpera - *El problema etnológico vasco y la Arqueología* (Riev'en, XIV i., 1923, 589 of.); *La prehistoria de los iberos y la etnología vasca* (Riev'en, XVI i., 1925, 492 of.); *Los celtas y el País Vasco* (Riev'en, XXIII i., 1932, 457 of.); *Etnología de la Península Ibérica* (Barcelona, 1932).

Campión (Arturo) - *Orígenes del pueblo euskaldun*. Primera parte. Iruña, 1928.

Comisión de Monumentos de Vizcaya - *Boletín de la...*, correspondiente a los meses de Enero, Febrero y Marzo de 1918. Santimamiñe'ko arzuloa du bere gaia.

Daranatz (J. B.) - *La préhistoire et les recherches préhistoriques au Pays Basque* (Curiosités du Pays Basque, Bayona, 1927).

Eguren y Bengoa (Enrique de) - *Estudio antropológico del Pueblo Vasco* (Bilbao, 1914); *El túmulo de Oquina* (San Sebastián, 1923); *Los dólmenes clásicos alaveses. Nuevos dólmenes en la sierra de Entzia* (Riev'en, XVIII i., 1927, 1 of.); *Las cuevas de «La Leze» y de «Los Gentiles»*. El yacimiento de «Allaran» (Riev'en, XX i., 1929, 256 of.); *Nuevas investigaciones prehistóricas en Alava* (Anuario de Eusko-Folklore'n, 1927, V i.); *Prehistoria alavesa: dolmen de Lañasoil* (Anuario de Eusko-Folklore'n, 1929, IX i.).

Gálvez Cañero - *Nota acerca de las cavernas de Vizcaya* (Boletín del Instituto Geológico de España, XXXIII i. Madrid, 1913)

Harlé - *Les grottes d'Aitz-bitarte, ou Landarbaso, à Rentería, près de Saint Sebastien* (Boletín de la Real Academia de la Historia, 1908'gañengo Joñaila'n, 339 of.).

Iturralde y Suit - *La Prehistoria en Navarra* (Pamplona, 1911).

Passemard (E) - *Industrie de la grotte de Sare* (Bull. Soc. préh. Franç. 1912); *Fouilles à Isturitz* (Bull. Soc. préh. Franç. 1913); *Les sculptures pariétales de la caverne d'Isturitz* (Bull. Soc. Franç. 1918'gañengo Uztaila'ren 25); *Un félin sculpté en bois de renne* (Compte R. Ac. J. et B.-lettre 1920'gañengo Ilbeltz-Otsaillean); *Une gravure de lièvre d'Isturitz* (Bull. Soc. préh. Franç. 1920'gañengo Epaila'n); *L'abri Olha*

(Congrés Ass. Franç. av. des Sciences, 1920); *L'industrie des tourbes de Mouligna* (Bull. Soc. préh. Franç. 1921); *La caverne d'Isturitz* (Rev. Arch. 1921). *Les stations paléolithiques du Pays Basque* (Bayona, 1924).

Pericot y García - *La civilización megalítica catalana y la cultura pirenaica* (Barcelona, 1925).

Ruiz de Azúa (Pedro) - *Sepultura tardenoisiense de Axea* (Madrid, 1918).

Vida Colegial (revista del Colegio de Santa María de Vitoria.) - *Culturas pre-romanas del Arenal del Prado* (Vitoria, 1923' gañean Agoñean, 15 of.).

Z. - M. Lantier y la *Prehistoria vasca* (Riev'en, XVIII i., 1927, 367 of.).

## EGILEAREN BESTE IDAZTI BATZUEK

---

Len aipatu ditugunaz gañera, ara emen egileak argitaratu dituan beste idazti batzuen befi:

*Contribución al estudio paletnográfico del pueblo vasco.* (Madrid, 1920).

*Paletnografía vasca* (San Sebastián, 1921).

*Breves instrucciones para el investigador folklorista* (Vitoria, 1921).

*Mitología del pueblo vasco* (Vitoria, 1921-1927).

*Mari o el genio de las tormentas* (San Sebastián, 1923).

*Eusko-mitología* (itzaldia) (San Sebastián, 1924).

*Nacimiento y expansión de los fenómenos sociales* (Vitoria, 1925).

*Apuntes de Geología general y de la del País Vasco* (Vitoria 1932).

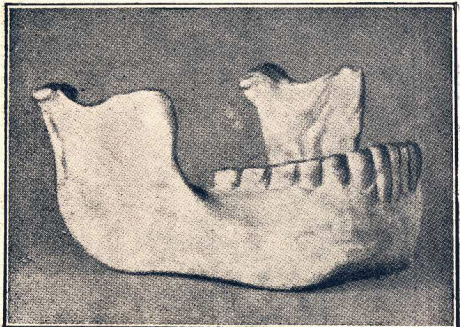
*Breve historia del hombre primitivo* (Vitoria, 1933).

*Anuario de Eusko-Folklore*, egilearen zuzenbidez *Laboratorio de Etnología de Eusko-Ikaskuntza'k* argitaratzen du. Amairu idazti atereak dira.

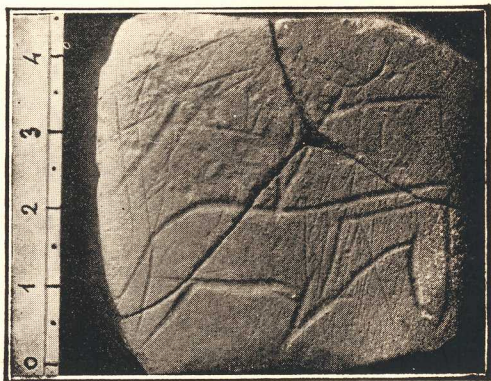
**Ikusgaiak**







10 irudia.-Mauer'en arkitutako matrail-  
ezufa (Homo Heidelbergensis)



28 irudia.-Zaldi irudizko bi idantzezki ditun  
ematite-zatia. Lumentxa (Lekeitio) leizezu-  
loko magdaleine aldiko malatik datorkigu

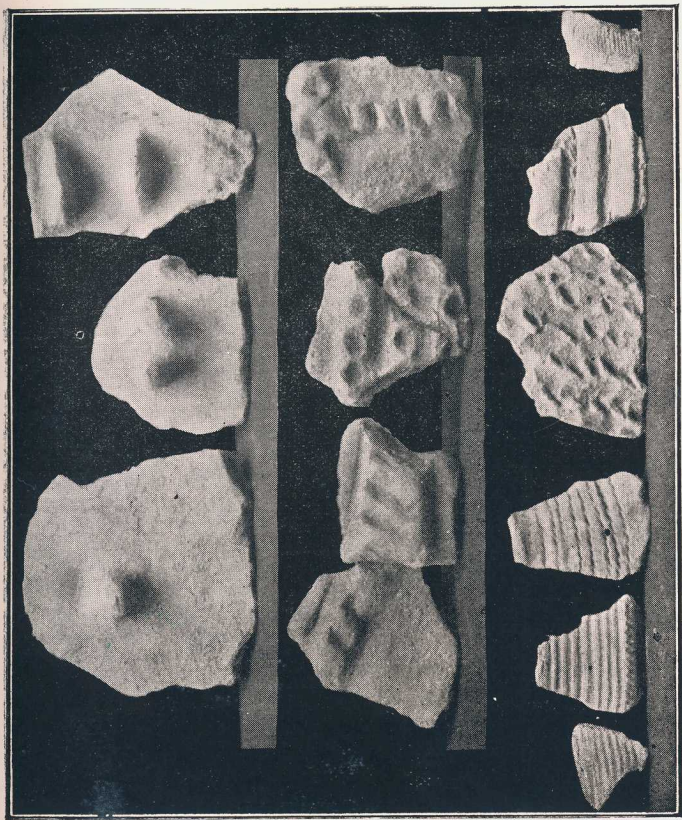
X



32 irudia.-Santimamiñe leizezuloaren  
sarbidea



34 irudia.-Anboto mendiaren tontofa. Mitologiak dionez Mari' ren bizitoki diran leizezuloen sarbideak + ikuren azpian ageri dira



40 irudia.-Santimamiñe 'ko lurontzi puskak

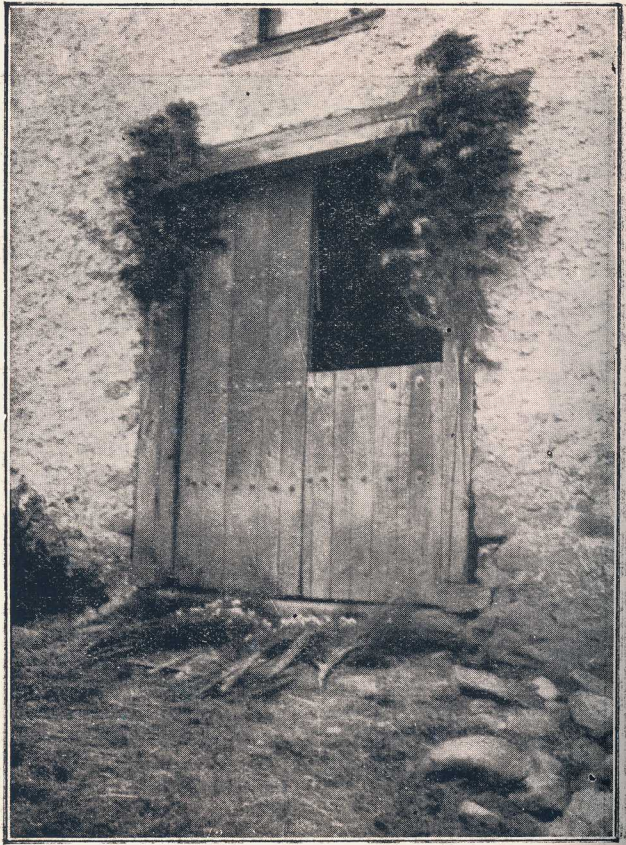


48 irudia.-Kützemendi edo Olarizu'ko gaztelua (Gazteiz inguruan)

X

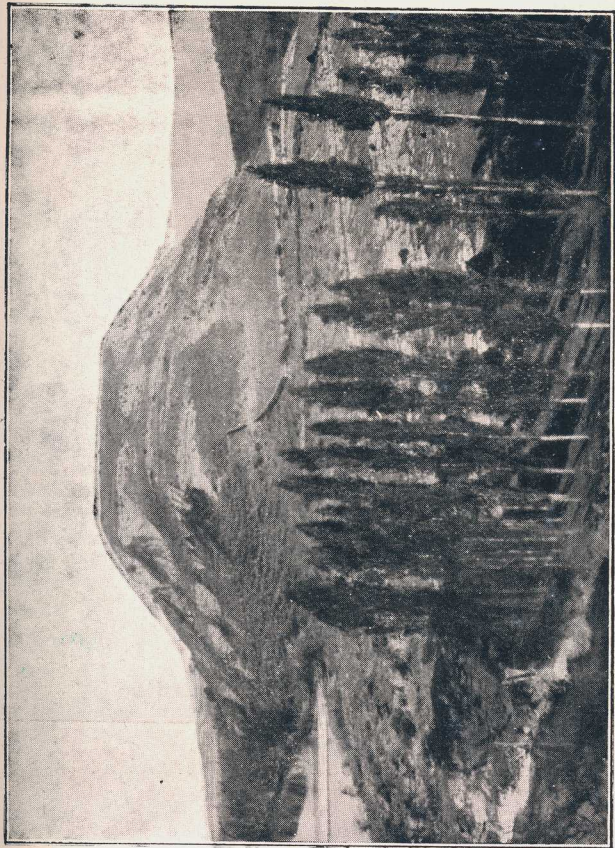


50 irudia.-Iru eguzkibelar Mendiola'ko (Araba) ctxe batek ate gāñean iltzez erantsiak dauzka. Aite txafak, sorgiñak eta oñaztariak ez dirala inguratzen belar edo lora oiek dauden etxera, esan oi da



51 irudia.-Doniban egunean etxe aurreko ate-alboak lizai-  
adañez, elofi zuriz eta ezpataz apaindu oi dira toki asko-  
tan. Atalondoa, beriz, ezpataz, miluz, doniban-loraz eta  
beste. Ara emen Ataur'go *Perune-zara* izena duan etxe-  
ko ate bat





55 irudia.-Iruña'ko (Araba) muñoa. Hallstatt-aldi ondoren muñoa ofen gañean  
eta bat zegoen. Geroago, beriz, eromataren gudari-toki bat. Orduko bere izena,  
batzuek diotenez, *Beleia* zan



56 irudia.-Iruña'ko efomatafen etxe-orma batzuek

X



57 irudia.-Santakara'ko ilařia  
 (Altadiř'dar J.'k arg.)



11

## ZABALKUNDEA SORTA

BALDINTZAK:

IRU IĪABETERO BI LIBURU. URTEAN  
1000 OĪIALDETIK GORA.

EGIÑALDI MERKEA: 5 LAURLEKO IRU  
IĪABETEAN.

EGIÑALDI APAINDUA OIALEZ AZA-  
LEZTUA: 1 LAURLEKO IRU IĪABETEAN

IDAZKOLA TA BANAKOLA

Legazpi, 5'gn

Ufütizkiña: 12.910

DONOSTIA

Saneuñia 4,50 lko

LIT. ALVAREZ IRAOLA - S. SEBASTIAN